

The Obligations of the Judiciary of European States Regarding the Implementation of the Prohibition of Torture (A Study of the Case-law of the European Court of Human Rights)

📧 Morteza Rasteh ¹ | 📧 Nasrin Mehra ² | 📧 Behzad Razavifard ³ | 📧 Mahdi Sabooripour ⁴

1. Corresponding author, Graduate of Master, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, University of Islamic Azad, Chalus Branch, Chalus, Iran. E-mail: morteza.rasteh313@gmail.com
2. Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: n_mehra@sbu.ac.ir
3. Associate professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, University of Allameh Tabatabai, Tehran, Iran. Email: razavifard@atu.ac.ir
4. Assistant professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, University of Shahid Beheshti, Tehran, Iran. Email: m_sabooripour@sbu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Received: 29 September 2025
Revised: 16 December 2025
Accepted: 6 January 2026
Available Online: 11 January 2026

Keywords

Prohibition of Torture, Human Dignity, Inhuman or Degrading Treatment, Criminal Justice System, Article 3 of the ECHR.

Abstract:

The European Convention on Human Rights, in pursuit of reinforcing and safeguarding the principle of human dignity, recognizes the prohibition of torture as one of the most fundamental values of democratic societies, considering its absolute observance a hallmark of a civilized society. Within this framework, the European Court of Human Rights, as the principal authority for interpreting, supervising, and guaranteeing the protection of fundamental rights enshrined in the Convention, has, by virtue of Article 3 and through numerous judgments, elaborated on the various dimensions of the prohibition of torture. The Court has required the member states to ensure the effective implementation of this rule across all domestic institutions, particularly the criminal justice system, which plays a central role in safeguarding fundamental rights. Employing a descriptive-analytical methodology and drawing upon library and documentary sources, this study examines the Court's case law concerning individual complaints against the national criminal justice systems of ECHR member states for violations of the prohibition of torture. The findings indicate that the Court, while establishing clear and specific criteria for practical realization of this rule, has imposed a series of binding obligations on national justice institutions. Chief among these are: the duty of judicial police to refrain from disproportionate or unnecessary force and from improper use of restraints or control measures; responsibility of judges to avoid imposing the death penalty and to limit life imprisonment; and the obligation of prison authorities to ensure minimum standard cell space and implement appropriate compensatory measures in cases of inadequate or disproportionate allocation.

Cite this article: Rasteh, M.; Mehra, N.; Razavifard, B.; Sabooripour, M. (2025). The Obligations of the Judiciary of European States Regarding the Implementation of the Prohibition of Torture (A Study of the Case-law of the European Court of Human Rights). *Criminal Law Doctrines*, 22(29), 119-166. <https://doi.org/10.30513/cl.d.2026.7371.2173>

Extended Abstract

Introduction

The prohibition of torture, as the core expression of human dignity, occupies a central place in the international human rights system. The adoption of the European Convention on Human Rights in 1950 and Article 3's explicit prohibition of torture and of inhuman or degrading treatment constituted a decisive milestone in the transnational protection of this principle. The European Court of Human Rights has consistently affirmed that this prohibition is non-derogable under all circumstances, including national security or public order. Despite its absolute nature, establishing a violation of Article 3 requires a case-specific assessment and evaluation of whether the conduct attains the requisite minimum severity. This requirement highlights the Court's central role in defining practical standards governing implementation. This study examines the obligations of the European States under the prohibition of torture rule within the criminal justice system and identifies the criteria by which the Court determines whether actions of national authorities breach Article 3. The principal question concerns how these obligations are distributed across criminal proceedings—from arrest and investigation to adjudication and execution—and which indicators are decisive in assessing the conduct of judicial police, judges, and prison authorities. The article seeks to formulate a systematic framework of Article 3's application in the Court's case law and to extract standards which could be useful in reforming criminal policies and strengthening human rights guarantees. Existing research have largely addressed torture from theoretical perspectives or analysis of international documents or domestic legislation, while a coherent institutional examination of Article 3 obligations across criminal justice, particularly in light of the Court's jurisprudence, remains limited. The novelty of this study lies in classifying anti-torture obligations at three institutional levels—judicial police, judiciary, and prison authorities—and clarifying the link between normative foundations of human dignity and practical requirements of criminal justice. Its findings may assist scholars, legislators, judges, and prison officials in enhancing domestic mechanisms for implementing the prohibition of torture, particularly in Iran.

Method

This study is fundamental in nature and adopts a qualitative approach based on documentary analysis and legal interpretation of the prohibition of torture within the jurisprudence of the European Court of Human Rights. Data were collected through library research. Sources include binding and interpretative regional and international instruments, particularly the European Convention on Human Rights, the 1984 Convention against Torture, judgments of the European Court of Human Rights, decisions of the Committee against Torture, and relevant scholarly works. Judicial materials were accessed through the Court's official databases, and case law clarifying the nature, scope, and consequences of the prohibition was identified and systematically classified. The

analysis addresses the absolute character of the prohibition, its status as a peremptory norm of international law, the distinction between torture and inhuman or degrading treatment, the negative and positive obligations of European States within the criminal justice system, the principle of non-refoulement, and the consequences of international responsibility for violations. The research proceeded through establishing a theoretical framework, selecting relevant sources, thematically organizing data, analyzing legal reasoning, and deriving governing principles. Inclusion criterion was direct relevance and academic credibility; Materials lacking sufficient analytical authority were excluded.

Results

The findings indicate that compliance with Article 3 of the European Convention on Human Rights and the prohibition of torture requires coordinated engagement of three main actors in the criminal justice system: judicial police, judges, and prison authorities. Judicial police must use force and restraining measures strictly as necessary and in accordance with proportionality, bearing the burden of proving necessity and the absence of alternatives. This assessment depends on the seriousness and nature of the charge, the accused's record, and potential effects of such measures on physical and psychological health. Judges play a key role in sentencing and ensuring parole, particularly in life imprisonment cases. They must ensure that penalties align with human dignity and that serious restrictions on liberty are offset by appropriate legal safeguards. Prison authorities must provide a minimum personal space, adequate environmental and sanitary conditions, access to daily activities, and compensatory measures where space is limited. The European Court of Human Rights has emphasized that failure to meet these standards, even without intent to harm, may violate Article 3, and States must demonstrate effective remedial measures. In sum, protecting human dignity and preventing inhuman or degrading treatment requires a case-oriented, coordinated framework among judicial police, judges, and prison authorities, offering a practical and legal model for member States and similar systems, including Iran.

Conclusions

Conclusions indicate that Article 3 of the European Convention on Human Rights and the prohibition of torture function not merely as a static legal obligation but as a dynamic and adaptable instrument for the protection of human dignity. The Court's emphasis on case-by-case assessment of misconduct—considering severity, duration, and physical and psychological effects—reflects a graduated and flexible approach in defining torture and inhuman treatment. This perspective enables the establishment of a protective hierarchy ranging from degrading to inhuman to torture, providing clear criteria for evaluating violations. By developing and clarifying the obligations arising under Article 3, the Court has not only ensured the enforcement of fundamental rights at the national and European levels but also contributed significantly to the expansion of international standards and their integration into domestic criminal justice systems.

This jurisprudence, while strengthening enforcement mechanisms, also creates opportunities for enhancing training and supervising judicial and law enforcement institutions. For countries such as Iran, facing practical gaps and supervisory limitations, studying and applying the models established by the Court can facilitate the reinforcement of fundamental rights, reform of judicial procedures, and effective implementation of the prohibition of torture. Thus, the Court's significance goes beyond the European context, highlighting its practical role in advancing human rights and ensuring the protection of human dignity.

Author Contributions

The first author, serving as the corresponding author, was responsible for approximately 80% of the research-related activities, including data extraction and analysis, preparation of the initial draft, and the development of revised and edited versions. The remaining authors, acting as scientific collaborators, contributed approximately 20% of the work, focusing on data validation and oversight to ensure the accuracy and reliability of the analyses.

Data Availability Statement

Some of the data are publicly accessible through the following link: <https://hudoc.echr.coe.int>

Acknowledgements

The authors wish to thank the anonymous reviewers for their constructive comments in evaluating the manuscript.

Ethical Considerations

The authors have avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any form of research misconduct.

Funding

The article did not receive any specific financial support from public, commercial, or non-profit funding agencies.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflicts of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted Technologies in the Writing Process

The authors did not use any AI tools in the preparation of this manuscript.

تعهدات دستگاه عدالت کیفری دولت‌های اروپایی در اجرای قاعده منع شکنجه؛

(مطالعه در رویه قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر)

مرتضی راسته^۱ ✉ | نسرين مهرا^۲ | بهزاد رضوی فرد^۳ | مهدی صبوری پور^۴

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد چالوس، چالوس، ایران. رایانامه: morteza.rasteh313@gmail.com

۲. استاد، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: n.mehra@sbu.ac.ir

۳. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: razavifard@atu.ac.ir

۴. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: m_sabooripour@sbu.ac.ir

چکیده

کنوانسیون اروپایی حقوق بشر در راستای تحکیم و صیانت از اصل کرامت انسانی، قاعده منع شکنجه را به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین ارزش‌های جوامع دموکراتیک به رسمیت شناخته است و رعایت مطلق آن را معیار تمایز یک جامعه متمدن تلقی می‌کند. در این چارچوب، دیوان اروپایی حقوق بشر به‌عنوان مرجع تفسیر، نظارت و تضمین حقوق بنیادین مقرر در کنوانسیون، با استناد به ماده ۳ آن، در آرای متعدد خود به تبیین ابعاد گوناگون قاعده منع شکنجه پرداخته و دولت‌های عضو را مکلف ساخته است تا اجرای مؤثر این قاعده بنیادین را در کلیه نهادهای داخلی، به‌ویژه دستگاه عدالت کیفری که نقشی محوری در تضمین حقوق بنیادین ایفا می‌کند، تضمین نمایند. پژوهش حاضر، با روش توصیفی - تحلیلی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، رویه قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر را در خصوص شکایات اشخاص علیه دستگاه عدالت کیفری دولت‌های عضو کنوانسیون اروپایی حقوق بشر، به سبب نقض قاعده منع شکنجه، مورد بررسی قرار می‌دهد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که دیوان ضمن تدوین معیارهای روشن و مشخص برای تحقق عملی این قاعده، مجموعه‌ای از تعهدات را بر عهده دستگاه عدالت کیفری ملی نهاده است. بر این اساس، مهم‌ترین این تعهدات عبارت‌اند از: التزام پلیس قضایی به خودداری از توسل به زور نامتناسب یا فراتر از حد ضرورت و نیز پرهیز از استفاده ناصحیح از ابزارهای مهار و کنترل؛ مسئولیت قضات در اجتناب از صدور حکم اعدام و محدودسازی اعمال مجازات حبس ابد؛ و تکلیف مقامات زندان به تأمین حداقل فضای استاندارد درون سلول‌ها و پیش‌بینی تدابیر اجرایی مناسب در موارد تخصیص نامتناسب فضای سلول.

استناد: راسته، مرتضی؛ مهرا، نسرين؛ رضوی فرد، بهزاد؛ صبوری پور، مهدی. (۱۴۰۴). تعهدات دستگاه عدالت کیفری دولت‌های اروپایی در اجرای قاعده منع شکنجه؛ (مطالعه در رویه قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر). آموزه‌های حقوق کیفری، ۲۲(۲۹)، ۱۱۹-۱۶۶.

<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7371.2173>

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۶

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۱۰/۲۱

کلیدواژه‌ها

منع شکنجه، کرامت انسانی، رفتار غیرانسانی یا تحقیرآمیز، دستگاه عدالت کیفری، ماده ۳ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر.

شکنجه، عملی بربرانه و مغایر با اصول بنیادین حقوق بشر است. بر این باورم، هر دولتی که رژیم حاکم بر آن، «هرتکب»، «تسهیل‌کننده» یا «تأییدکننده» شکنجه باشد، فاقد شایستگی لازم برای قلمداد شدن به عنوان جامعه‌ای متمدن است (ناوی پیلا، کمیسر عالی حقوق بشر سازمان ملل، بیانیه به مناسبت روز جهانی حمایت از قربانیان شکنجه، ۲۵ ژوئن ۲۰۰۹).

مقدمه

تجربهٔ طولانی شکنجه‌های قرون وسطایی و انزجار عمومی از محدودسازی آزادی‌ها به منظور تأمین امنیت، زمینه‌ای فراهم نمود تا جامعهٔ اروپا دیگر قادر به تحمل رفتارهای مستبدانه نباشد و رهبران سیاسی برای حفظ مشروعیت و تداوم قدرت، ناگزیر به اتخاذ رویکردی اصلاح‌گرایانه شوند. در همین راستا، کنوانسیون حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی^۱ مشهور به «کنوانسیون اروپایی حقوق بشر» (از این پس: کنوانسیون)، در ۴ نوامبر ۱۹۵۰ میلادی در رم تصویب شد، و از آن زمان، نقشی راهبردی در تحول نظام بین‌المللی حقوق بشر ایفا کرده است. یکی از مهم‌ترین مواد کنوانسیون که از ارکان اساسی اصل کرامت انسانی شناخته می‌شود و به حقوق بنیادین انسان‌ها می‌پردازد، مادهٔ ۳ است که تحت عنوان «قاعدهٔ منع شکنجه» مقرر می‌دارد: «هیچ کس نباید تحت شکنجه یا در معرض رفتار یا مجازات غیرانسانی یا تحقیرآمیز قرار گیرد».

در چارچوب تفسیر و اجرای مادهٔ ۳، سه نوع رفتار متمایز شامل «شکنجه»، «رفتار یا مجازات غیرانسانی» و «رفتار یا مجازات تحقیرآمیز» به عنوان مصادیق قاعدهٔ منع شکنجه قابل شناسایی‌اند. «شکنجه» به رفتاری عمدی اطلاق شده است که با قصد وارد آوردن درد یا رنج بسیار شدید و برای اهدافی مانند کسب اطلاع و گرفتن اقرار (اردیلی، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۶) یا اعمال مجازات و ارعاب انجام می‌گیرد. با این حال، برخی این تعریف را ابهام‌آفرین دانسته‌اند، زیرا موجب می‌شود رفتارهای شدید اما فاقد قصد مشخص، از شمول شکنجه خارج شوند و شناسایی مواردی از شکنجه که به صورت «غیررسمی» یا «غیرهدفمند» اعمال می‌شوند،

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms

با تردید و ابهام مواجه گردد (Mavronicola, 2021, p.60; Askar, 2004, p.152). برای جلوگیری از تنزل چنین رفتارهایی به سطح «غیرانسانی»، معیار عینی میزان آسیب جسمی و روانی به عنوان آستانه شدت پذیرفته شده است. با وجود این، از منظر دیوان، فقدان هدفمندی مانع احراز شکنجه نیست و در موارد «سهل انگاری فاحش»، قصد می‌تواند مفروض تلقی شود (Petrosyan v. Azerbaijan, 2021, §§ 65-70). دومین مصداق، «رفتار یا مجازات غیرانسانی» است که به واسطه جایگاه بنیادین خود، به عنوان مدخل اصلی تفسیر ماده ۳ کنوانسیون تلقی می‌شود و هر گونه تبیین از مفاد این ماده ناگزیر باید از تحلیل این مفهوم آغاز گردد. با وجود این، دیوان تعریف جامعی از آن ارائه نکرده است و تنها به مصادیق تمثیلی اشاره دارد. به طور کلی، این مفهوم ناظر به رفتارهایی است که برنامه‌ریزی شده، طولانی، فاقد توجیه معقول و موجب درد یا رنج شدید و آسیب واقعی جسمی و روانی - با شدت خفیف‌تر از شکنجه - هستند. سومین مصداق، «رفتار یا مجازات تحقیرآمیز» است که ماهیتی عمدتاً «روان‌شناختی» داشته باشد (Rodley and Pollard, 2011, pp.94-95) و موجب ترس، اضطراب، خواری یا خدشه‌دار شدن شأن انسانی می‌شوند. اگرچه «قصد تحقیر» اصولاً مطرح است، اما فقدان آن، مانع احراز نقض ماده ۳ نیست. مطابق رویه دیوان، چنین رفتاری باید از آستانه لازم عبور کرده و متضمن «تحقیر فاحش» باشد. افزون بر این، صرف احساس تحقیر از سوی فرد - حتی اگر برای دیگران مشهود نباشد - می‌تواند برای احراز نقض ماده ۳ کافی باشد. بر این اساس، مصادیق قاعده منع شکنجه بر مبنای میزان «شدت» در قالب سلسله‌مراتبی از «تحقیرآمیز»، «غیرانسانی» و «شکنجه» ارزیابی می‌شوند. اهمیت بنیادین این قاعده چنان است که شناسایی آن مطلق است^۲ و هیچ ملاحظه‌ای، از جمله نظم عمومی یا امنیت ملی، آن را محدود نمی‌کند.^۳ بر همین اساس، سالانه

۲. قاعده منع شکنجه در حقوق بین‌الملل معاصر به مرتبه‌ای ارتقا یافته است که در زمره «قواعد آمره» (jus cogens) قرار دارد و از مصادیق بارز «تعهدات عام‌الشمول» (erga omnes) محسوب می‌شود. بنابراین پیامدها و مسئولیت‌های ناشی از نقض آن متوجه تمامی دولت‌ها خواهد شد، صرف‌نظر از آن‌که به اسناد بین‌المللی مرتبط پیوسته باشند یا خیر. دیوان نیز صراحتاً بر این امر تأکید کرده است (Al-Adsani v. The United Kingdom, 2000, §34). شکنجه در صورت احراز شرایط لازم، در شمار جنایات علیه بشریت قرار می‌گیرد و واجد آثار کیفری بین‌المللی است. بنابراین از حیث صلاحیت قضایی، تابع قواعد حاکم بر سایر جرائم بین‌المللی است و مشمول اصل صلاحیت جهانی می‌شود. با این حال، اگر اعمال شکنجه شرایط جنایات علیه بشریت را نداشته باشد، صرفاً جرم عادی تلقی می‌شود و تعقیب آن در صلاحیت محاکم داخلی است (میرمحمد صادقی، ۱۴۰۳، ب، ص. ۱۲۷-۱۲۸).

۳. در خصوص امکان عدول از ماده ۳ کنوانسیون، برخی حقوق‌دانان به بند ۱ ماده ۱۵ کنوانسیون استناد کرده‌اند و معتقدند در زمان جنگ یا وضعیت اضطرار عمومی می‌توان رعایت ماده ۳ را نادیده گرفت (Kempes, 2017, p.32)، درحالی‌که گروهی دیگر با استناد به بند ۲ همان ماده تأکید می‌کنند که ماده ۳ باید حتی در شرایط اضطرار و جنگ مطلقاً رعایت شود (Delmas-Mar-ty, 2021, p.108). برداشت اخیر را دیوان نیز تأیید کرد و قضات استراسبورگ بر مطلق و غیرقابل تخطی بودن ممنوعیت شکنجه تأکید کردند (Sanchez-Sanchez v. The United Kingdom, 2022, §78). همچنین شایان ذکر است که مطلق بودن قاعده

شکایات متعددی درباره نقض ماده ۳ از سوی مراجع ملی، به ویژه دستگاه عدالت کیفری، نزد دیوان اروپایی حقوق بشر (از این پس: دیوان) مطرح می‌شود.

نظام کیفری معاصر به طور جدی تحت تأثیر اسناد بین‌المللی حقوق بشر و نهادهای قضایی آن‌ها متحول شده است. در این میان، دیوان با ارائه استانداردهای جامع و غنی، مرجعی مؤثر برای تحقق قاعده منع شکنجه محسوب می‌شود و موازین آن در نظام‌های قضایی ملی نیز نفوذ یافته است. هرچند مقررات کنوانسیون و آرای دیوان صرفاً برای دولت‌های عضو الزام‌آور است، اما با توجه به شکل‌گیری الگویی واحد و فراملی در زمینه اصل کرامت انسانی، قابلیت بهره‌گیری در نظام‌های غیراروپایی، از جمله ایران را دارد و می‌تواند الگوی سیاست‌گذاران و مقامات قضایی در اصلاح سازوکارهای مرتبط باشد.^۴ این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای، با تمرکز بر آرای دیوان، به این پرسش می‌پردازد که تعهدات دولت‌ها در زمینه منع شکنجه، رفتار یا مجازات غیرانسانی یا تحقیق‌آمیز در دستگاه عدالت کیفری شامل چه موضوعاتی است و دیوان بر اساس چه معیارهایی اقدامات مقامات ملی را ناقض ماده ۳ کنوانسیون تشخیص می‌دهد؟

قاعده منع شکنجه همواره مورد توجه پژوهشگران حوزه حقوق بشر بوده است، اما بیشتر مطالعات به تبیین نظری این قاعده یا تحلیل کلی اسناد بین‌المللی مرتبط با آن پرداخته‌اند (نک: اردبیلی، ۱۳۷۰، ص. ۱۷۹-۲۱۵؛ بیگ‌زاده، ۱۳۸۵، ص. ۴۵-۶۰؛ پوربافرانی و رحیمی، ۱۳۹۵، ص. ۳۷-۶۰؛ حیدری‌پوری، میرعباسی و عسگرخانی، ۱۳۹۹، ص. ۱۵۷-۱۸۴). از این رو، نوآوری پژوهش حاضر در تمرکز ویژه آن بر رویه قضایی دیوان نهفته است، به طوری که برای نخستین بار، با تحلیل آرای صادره در پرونده‌های مهم مرتبط با نقض قاعده منع شکنجه، تعهدات و مسئولیت‌های مقامات دستگاه عدالت کیفری و ابعاد حقوقی و چالش‌های عملی اجرای آن در پرتو ماده ۳ کنوانسیون، به صورت نظام‌مند و اکاوی می‌شود. ساختار پژوهش بر اساس سه سطح نهادی

► منع شکنجه در نظام قضایی اسلام نیز مورد تأکید قرار گرفته است (نوبهار؛ علیزاده طباطبایی و آیتی، ۱۳۹۷، ص. ۱۶۳-۱۹۰).

۴. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز قاعده منع شکنجه را به طور مطلق پذیرفته است. اصل ۳۸ مقرر می‌دارد: «هر گونه شکنجه برای گرفتن اقرار و یا کسب اطلاع ممنوع است. اجبار شخص به شهادت، اقرار یا سوگند، مجاز نیست و چنین شهادت و اقرار و سوگندی فاقد ارزش و اعتبار است...». اصل ۳۹ نیز هتک حرمت و حیثیت کسی که به حکم قانون، دستگیر، بازداشت، زندانی یا تبعید شده است را ممنوع می‌داند. بر این اساس، قانون‌گذار ایران قلمرو قاعده منع شکنجه را توسعه داده و با عبارت «هر گونه شکنجه...» علاوه بر شکنجه جسمی، به شکنجه روانی نیز توجه کرده است. همچنین اهداف شکنجه‌گر را از اقرار و کسب اطلاع، به شهادت و سوگند تسری داده است. افزون بر قانون اساسی، بند ۹ ماده واحده قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۳، ماده ۶۰ ق.آ.د.ک و مواد ۱۶۹، ۵۷۸ و ۵۷۹ ق.ا.م. نیز به صراحت یا به طور ضمنی، قاعده منع شکنجه را مورد توجه قرار داده‌اند.

از کنشگران نظام عدالت کیفری تنظیم شده است: پلیس قضایی، قضات رسیدگی‌کننده و مقامات زندان. این تقسیم‌بندی با توجه به مراحل تماس افراد با نظام عدالت کیفری انجام شده است و نشان می‌دهد که مسئولیت رعایت ماده ۳، از بازداشت و تحقیق تا صدور حکم و اجرای آن، میان نهادهای مختلف توزیع می‌شود. چنین رویکردی ضمن تبیین تعهدات هر نهاد، تصویری جامع از الگوی اجرایی ماده ۳ ارائه می‌دهد و با اتکا به آرای دیوان، پیوندی روشن میان نظریه حقوقی و واقعیت قضایی برقرار می‌سازد. بر این اساس، مقاله در سه بخش سامان یافته است: ۱. تعهدات پلیس قضایی (ضابطان دادگستری)؛ ۲. تعهدات قضات رسیدگی‌کننده؛ ۳. تعهدات مقامات زندان.

۱. تعهدات پلیس قضایی (ضابطان دادگستری)

پلیس قضایی به عنوان ضابط دادگستری و یکی از کارگزاران فرایند دادرسی کیفری، در مواردی مانند اقدامات کنترلی و نظارتی، عملیات نفوذ در باندهای مجرمانه، اجرای دستورهای جلب یا تعقیب، تحقیقات مربوط به جرائم مشهود و انجام بازجویی و تحقیقات بر اساس نیابت قضایی بازپرس، فعالیت می‌کند. علاوه بر این، اعزام متهم از زندان به دادگاه و بالعکس، مساعدت به قاضی در برقراری نظم جلسه محاکمه و اجرای احکام کیفری نیز از وظایف پلیس قضایی در کشورهای اروپایی است. این نیرو در اجرای مأموریت‌های خود از اختیاراتی نظیر سلب آزادی شهروندان، ورود به حریم خصوصی، بازرسی و تفتیش منازل و سایر اماکن برخوردار است. از این رو، رعایت اصول مترقی حقوق بشری، از جمله التزام به مشروعیت تحصیل دلیل^۵ از سوی ضابطان و پایبندی به قاعده منع شکنجه مندرج در ماده ۳ کنوانسیون، یکی از ارکان بنیادین نظام عدالت کیفری محسوب می‌شود. در ادامه، این موضوع در دو مبحث «خودداری از توسل به زور نامتناسب یا فراتر از حد ضرورت» و «پرهیز از استفاده ناصحیح از ابزارهای مهار و کنترل» بررسی می‌شود.

۱-۱. خودداری از توسل به زور نامتناسب یا فراتر از حد ضرورت

دیوان در موارد محرومیت افراد از آزادی یا مواجهه آنان با ضابطان دادگستری، هر گونه توسل به

۵. منظور از «مشروعیت تحصیل دلیل» آن است که جمع‌آوری ادله نباید از طریق نقض مقررات قانونی مرتبط با حقوق شهروندی و آزادی‌های عمومی، نقض حریم خصوصی، عدم رعایت حقوق دفاعی متهم، توسل به خشونت و رفتارهای غیرانسانی یا تحقیرآمیز صورت گیرد (طهماسبی، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۳۰۷). در حقوق کیفری، این‌گونه دلایل به «میوه درخت سمی» تعبیر می‌شوند (Dressler, Michaels and Simmons, 2024, p.25)، به این معنا که هر زمان منشأ تحصیل دلیل یا خود آن (درخت) غیرقانونی و معیوب باشد، نتایج و استفاده‌های حاصل از آن (میوه) نیز غیرقانونی و فاقد اعتبار خواهد بود.

قوه قهریه فیزیکی را که مغایر با کرامت انسانی باشد، نقض ماده ۳ کنوانسیون تلقی می‌کند. این قاعده خصوصاً زمانی صدق می‌کند که ضابطان دادگستری از زور نامتعارف استفاده کنند و این توسل به زور، با توجه به رفتار فرد و صرف نظر از آثار احتمالی آن، غیرضروری باشد. افزون بر این، حتی تهدید به اعمال شکنجه از سوی ضابطان دادگستری نیز با توجه به شرایط پرونده و آثار روانی آن بر فرد، می‌تواند به تنهایی مصداقی از زور نامتناسب تلقی شود که در قلمرو شکنجه، رفتار غیرانسانی یا تحقیرآمیز قرار می‌گیرد. در ادامه، به صورت مجزا به بررسی هر یک از این موارد پرداخته خواهد شد.

۱-۱-۱. معیارهای اصل ضرورت و تناسب در توسل به زور

در چارچوب اصل «ضرورت»^۶ و «تناسب»^۷ ارزیابی دقیق رفتار متهم و میزان خطری که ممکن است متوجه ضابطان گردد، مبنای مشروعیت هر گونه استفاده از زور فیزیکی است. این ارزیابی باید روشن کند که آیا فرد در برابر دستگیری مقاومت می‌کند، قصد فرار دارد، قادر به وارد کردن آسیب است یا احتمال مخدوش سازی شواهد وجود دارد. دیوان برای سنجش ضرورت، مجموعه‌ای از معیارها را در نظر می‌گیرد: شدت و سنگینی اتهام، پیشینه کیفری یا سوابق خشونت‌آمیز فرد، قانونی بودن بازداشت و انطباق اقدام با مقررات داخلی،^۸ تناسب میان واکنش ضابطان و رفتار

۶. عنصر «ضرورت»، دربردارنده مفهوم «کمترین میزان نقض ممکن» است (Paciocco, 2005, p. 401) و اقتضا دارد که هر گونه مداخله در حقوق مشروط مندرج در کنوانسیون، از جمله اعمال محدودیت یا عدول از آن حق، صرفاً در مواردی مجاز شمرده شود که دلیل موجه و معتبری بر اهمیت اساسی چنین اقدامی وجود داشته باشد. به بیان دیگر، مداخله مزبور باید نه تنها متکی بر هدفی مشروع، بلکه در چارچوبی صورت گیرد که کمترین آسیب ممکن را به حق مزبور وارد سازد.

۷. اصل «تناسب» در معنای کلاسیک خود، سازوکاری است که دیوان از آن برای ارزیابی این امر بهره می‌گیرد که آیا مداخله صورت گرفته در یکی از حقوق مندرج در کنوانسیون، در چارچوب یک جامعه دموکراتیک، ضرورت داشته است یا خیر؟ در واقع، اصل تناسب ابزاری مؤثر برای سنجش میزان ضرورت اعمال محدودیت بر حقوق بشر محسوب می‌شود (Van Dijk and Others, 2018, p. 179). بنابراین، به موجب اصل مزبور، می‌بایست میان الزامات منافع عمومی جامعه از یک سو، و مقتضیات صیانت از حقوق بنیادین فرد از سوی دیگر، توازنی منصفانه برقرار گردد، به گونه‌ای که میزان مداخله یا انحراف از حق فرد، از آنچه در راستای تحقق هدف مشروع اقدام مورد نظر ضرورت دارد، فراتر نرود (ممتاز و متوسل، ۱۳۹۵، ص. ۸۶۷).

۸. دیوان با استفاده از تعبیری نظیر «تعیین شده توسط قانون» و «مطابق با قانون»، تأکید می‌کند که هر گونه محدودیت یا مداخله در حقوق بنیادین مندرج در کنوانسیون باید به طور صریح در قوانین داخلی پیش‌بینی شده و دارای اعتبار قانونی باشد. این قانون باید مکتوب، کلی و عام‌الاثراً بوده و توسط پارلمان تصویب شود، به این معنا که صرف مصلحت‌سنجی اجرایی یا دستورالعمل‌های اداری نمی‌تواند جایگزین آن باشد. با این حال، در مواردی استثنایی پذیرفته شده است که قواعد کامن‌لا یا اصول کلی حقوق بین‌الملل نیز می‌توانند در چارچوب شرط «انطباق با قانون» مبنای مشروعیت باشند. دیوان برای تحقق شرط «انطباق با قانون»، سه معیار بنیادین و راهگشا تعیین کرده است: ۱. قانون باید در دسترس عموم باشد تا افراد بتوانند از مفاد آن مطلع شوند (The Sunday Times v. The United Kingdom, 1979, §49)؛ ۲. قانون باید به گونه‌ای تنظیم شده باشد که آثار و پیامدهای آن قابل پیش‌بینی باشد تا افراد بتوانند رفتارشان را با توجه به مفاد آن تنظیم کنند (Kruslin v. France, 1990, §30-33)؛ ۳. قانون باید تضمین‌های مؤثر برای جلوگیری از خودسرانه عمل کردن مقامات عمومی داشته باشد (Funke v. France, 1993, §49).

شخص، علنی بودن اقدام، آثار احتمالی آن بر سلامت جسمی و روانی فرد، وضعیت خاص متهم، مدت اِعمال کنترل و مهم‌تر از همه، ارائه دلایل کافی از سوی ضابطان مبنی بر احراز ضرورت (Shlykov and Others v. Russia, 2021, §76).

در برخی پرونده‌ها، دیوان به صراحت استفاده نامتناسب از زور توسط ضابطان را نقض ماده ۳ دانسته است، چنان‌که در پرونده دبله علیه سوئیس، استفاده از باتوم برای کنترل فردی که مسلح نبود و رفتار تهاجمی نداشت، غیرضروری و نامتناسب تشخیص داد (Dembele v. Switzer-land, 2013, §47). در پرونده‌ای دیگر نیز، با وجود این‌که خواهان به سمت ضابطان آب دهان انداخت و قصد سیلی زدن داشت، اقدامات ضابطان فراتر از حد ضرورت دانسته شد (A.P v. Slovakia, 2020, §62). با این حال، دیوان در برخی موارد استفاده از زور را موجه ارزیابی کرده است. برای نمونه، در پرونده‌ای که متهمان افرادی ورزشکار و نیرومند بودند و هنگام دستگیری مقاومت کردند و به ضابطان حمله ور شدند (Berliński v. Poland, 2002, §62)، یا در پرونده‌ای که متهمان در حالت مستی به ضابطان جراحت وارد کردند (P.M. and F.F v. France, 2021, §88)، دیوان تشخیص داد که اِعمال زور و استفاده از نیروی فیزیکی، متناسب و ضروری بوده است. یکی از عناصر مهم در رویه دیوان، توجه به شرایط اجرای عملیات پلیسی در منازل است. دیوان اظهار داشته است که هرچند نمی‌توان ضابطان را از دستگیری افراد در محل زندگی منع کرد، اما هنگام انجام این اقدامات، حضور احتمالی اعضای خانواده، به‌ویژه کودکان که از نظر روانی آسیب‌پذیرند، باید به‌عنوان عاملی مهم در برنامه‌ریزی و اجرای عملیات مورد توجه قرار گیرد. بنابر این ملاحظات، قضات دیوان در قضیه گوتسانوا، به اتفاق آرا به این نتیجه رسیدند که انجام عملیات در ساعات اولیه صبح و حضور مأموران نقاب‌دار، موجب ترس و اضطراب شدید کودکان شد و بنابراین، متهم در معرض رفتاری تحقیرآمیز قرار گرفته است (Gutsanovi v. Bulgaria, 2013, §§132-136). چنین موضوعی بعدها در دو پرونده دیگر (A v. Russia, 2019, §67; Ilievi and Ganchevi v. Bulgaria, 2021, §60) نیز با همان استدلال مورد بررسی و صدور حکم قرار گرفت. این امر بیانگر ثبات رویه و عدم تزلزل در استدلال‌های دیوان است. افزون بر این، دیوان پذیرفته است که بازرسی بدنی لخت و عریان در هنگام دستگیری، اگر به نحوی مناسب، با رعایت کرامت انسانی و در جهت تحقق هدفی مشروع انجام شود، با ماده ۳ کنوانسیون مغایرت ندارد (Roth v. Germany, 2020, §65).

۱-۲. تهدید و اعمال فشار روانی مصداقی از زور نامتناسب

دیوان در تبیین مصادیق زور نامتناسب و غیرضروری، با استناد به ماده ۱ «کنوانسیون منع شکنجه و سایر رفتارها و مجازات‌های ظالمانه، غیرانسانی و تحقیرآمیز»^۹ که شکنجه را «وارد آوردن عمدی درد یا رنج شدید جسمی یا روانی» تعریف می‌کند، تصریح داشته است که اعمال زور صرفاً به معنای استفاده از نیروی فیزیکی نیست، بلکه تهدید به اعمال شکنجه و تحمیل فشار روانی از سوی ضابطان دادگستری نیز، با توجه به شرایط پرونده، می‌تواند به تنهایی مصداقی از زور نامتناسب تلقی شود که در قلمرو شکنجه، رفتار غیرانسانی یا تحقیرآمیز قرار می‌گیرد (Gäfgen v. Germany, 2010, §108). این رویکرد نشان می‌دهد که ارزیابی زور نامتناسب منحصر به پیامدهای جسمانی نیست و ابزارهای روانی اعمال اقتدار از سوی ضابطان، در صورت ایجاد رنج شدید، ترس یا اضطراب، می‌توانند واجد همان ماهیت ممنوعه باشند. بر این اساس، دیوان شدت فشار روانی و آثار تهدید بر وضعیت ذهنی فرد را از معیارهای اساسی در تشخیص نامتناسب بودن زور می‌داند. هرگاه تهدیدهای اعمال شده از سوی ضابطان، موجب ایجاد ترس شدید یا قرار گرفتن فرد در وضعیت آسیب‌پذیری روانی شود، چنین رفتاری می‌تواند به سطح شکنجه روانی یا دست‌کم رفتار غیرانسانی ارتقا یابد. این معیار در پرونده میخی‌یف علیه روسیه نیز تأیید شد؛ جایی که فرد بازداشت شده، افزون بر آزار جسمی، در معرض تهدیدها و فشارهای شدید روانی قرار داشت و دیوان با ارزیابی مجموع شرایط، اقدامات ضابطان را مصداق سوءرفتار دانست و بر اهمیت آثار روانی تهدید، هم‌تراز با پیامدهای جسمانی، تأکید کرد (Mikheyev v. Russia, 2006).

به طور کلی، در رویه دیوان اصل بر این است که تهدید واقعی و فوری به اعمال شکنجه، حتی در فقدان فعل فیزیکی، می‌تواند جلوه‌ای از زور نامتناسب باشد که حسب شدت و آثار، در قالب شکنجه، رفتار غیرانسانی یا تحقیرآمیز قابل ارزیابی و سنجش است. در این میان، شرایط بازداشت و میزان فشار روانی اعمال شده نقش تعیین‌کننده‌ای در این سنجش دارد. بنابراین، حتی اگر تهدید به شکنجه فیزیکی از سوی ضابطان دادگستری به دلیل فقدان آثار شدید، در مفهوم مضیق «شکنجه» ننگند، همچنان می‌تواند به عنوان شکلی از اعمال زور روانی نامتناسب، ذیل عنوان «رفتار غیرانسانی» قرار گیرد. این تمایز بیانگر انعطاف‌پذیری قاعده منع شکنجه و قابلیت آن در پوشش اشکال متنوع اعمال قدرت سرکوبگرانه است. دیوان

9. Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1984)

در تشخیص این‌که تهدیدهای ضابطان واجد وصف «شکنجه روانی» است یا صرفاً «رفتار غیرانسانی»، مجموعه‌ای از عناصر را به‌طور جامع بررسی می‌کند، از جمله شرایط پرونده، شدت فشار روانی، هدف از تهدید و آثار آن بر وضعیت ذهنی فرد (Gäfgen v. Germany, 2010, §§91, 101 and 108; European Court of Human Rights, 2022). افزون بر این، دامنه زور روانی محدود به تهدید مستقیم نیست و رفتارهایی نظیر ارباب، توهین، تحقیر، فشارهای روانی مستمر، طرح سؤالات تلقینی یا انحرافی، تطمیع یا استفاده از روش‌هایی که بر وضعیت روانی فرد اثر می‌گذارد نیز می‌تواند در این قلمرو قرار گیرد (موسوی، ۱۴۰۳، ص. ۱۳۶). تحلیل این مصادیق نشان می‌دهد که تشخیص زور نامتناسب روانی، تابع دو عنصر اساسی است: شدت رنج تحمیل شده و شرایط ارتکاب رفتار.

در نهایت باید یادآور شد که تحقق مصادیق قاعده منع شکنجه به ارتکاب فعل مثبت محدود نمی‌شود. در مواردی که شخص تکلیف قانونی برای اقدام دارد، «ترک فعل عمدی» نیز می‌تواند به‌مثابه شکلی از اعمال زور نامتناسب تلقی شود، به این معنا که خودداری آگاهانه از انجام تکالیف قانونی، در صورتی که منجر به تحمیل رنج جسمی یا روانی قابل توجه شود، مصداق رفتار ممنوعه تحت ماده ۳ کنوانسیون خواهد بود، از جمله تشنه یا گرسنه گذاشتن افراد، امتناع از ارائه دارو یا درمان، خودداری از تأمین پوشاک و سایر نیازهای اساسی (اردبیلی، ۱۴۰۳، ص. ۲۹). این رویکرد نگاه جامع دیوان به مفهوم زور و تعهدات مثبت دولت‌ها در تضمین کرامت انسانی را به‌روشنی منعکس می‌سازد.

۲-۱. پرهیز از استفاده ناصحیح از ابزارهای مهار و کنترل

در رویه قضایی دیوان، مشروعیت استفاده از ابزارهای محدودکننده برای کنترل متهم، مبتنی بر ارزیابی فردمحور و شرایط هر مورد است و همانند مبحث پیشین در زمینه توسل به زور، اصل ضرورت و تناسب نقش کلیدی دارد. هرچند به‌کارگیری این ابزارها در جریان دستگیری یا بازداشت قانونی معمولاً ناقض ماده ۳ کنوانسیون نیست، اما این فرض در صورتی صادق است که ضرورت عملیاتی و تناسب رعایت شود. دیوان هرگز بدون بررسی دقیق وضعیت متهم، شرایط محیطی و امکان استفاده از جایگزین‌های کمتر محدودکننده، از حمایت مطلق ماده ۳ عدول نمی‌کند. به این ترتیب، استفاده از این ابزارها زمانی مجاز است که برای حفظ امنیت، جلوگیری

از فرار یا ممانعت از آسیب ضروری باشد. در ادامه، به بررسی ابزارهای اصلی مهار و کنترل و شرایط به‌کارگیری آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱-۲-۱. استفاده از دست‌بند و پایبند

استفاده از دست‌بند و پایبند به عنوان ابزارهای محدودکننده، از حساس‌ترین و پیچیده‌ترین روش‌ها در مواجهه با متهمان و افراد آسیب‌پذیر است. دیوان بارها تأکید کرده است که مشروعیت چنین اقداماتی زمانی قابل تأیید است که اصول ضرورت، تناسب و ارزیابی فردمحور رعایت شده باشند. هرگونه کوتاهی در رعایت این اصول، از جمله اعمال محدودیت نامتناسب، فقدان ضرورت عملیاتی یا نادیده گرفتن ویژگی‌های فردی متهم می‌تواند مصداق نقض ماده ۳ کنوانسیون تلقی شود. با این حال، کوتاهی مدت اعمال محدودیت، قصد تحقیر نداشتن مأمور و نبود اثر قابل توجه بر سلامت جسمی یا روانی متهم، می‌تواند شدت رفتار را تعدیل کند و مانع شمول ماده ۳ شود، مشروط بر آن‌که اقدامات در چارچوب قانونی و با رعایت اصول اساسی حفظ حقوق انسانی و کرامت فردی انجام شده باشند. در پرونده هرتسگ فالوی علیه اتریش، دیوان اعلام کرد که هر اقدام محدودکننده صرفاً زمانی قابل توجیه است که از منظر ضرورت امنیتی «کاملاً اجتناب‌ناپذیر» باشد و بار اثبات آن نیز بر عهده دولت است (Herczegfalvy v. Austria, 1992). این رأی معیار «ضرورت قاطع» را به عنوان شاخصی کلیدی برای ارزیابی مشروعیت اقدامات محدودکننده تثبیت کرد و نشان داد که حتی محدودیت‌های کوتاه‌مدت باید با بررسی دقیق شرایط فردی و خطر واقعی همراه باشند. در دعوی رانینن علیه فرانسه، دیوان تأکید کرد که دست‌بند زدن زمانی محل ایراد است که فراتر از ضرورت بازداشت قانونی باشد یا متضمن اعمال نیروی زائد و قرار دادن فرد در معرض دید عموم بیش از حد لازم. در این پرونده، دولت پذیرفت که دست‌بند زدن به متهم نه ضروری بوده و نه ناشی از رفتار او، اما در چارچوب بازداشت قانونی اعمال شده است. هرچند متهم مدعی احساس تحقیر به دلیل دیده شدن در حالت دست‌بسته شد، دیوان با توجه به کوتاهی مدت اعمال محدودیت، قصد تحقیر نداشتن مأمور و نبود اثر قابل توجه بر سلامت جسمی یا روانی شاکی، ادعاها را موجه ندانست و نتیجه گرفت که شدت رفتار به حد لازم برای شمول ماده ۳ نرسیده و بنابراین نقضی رخ نداده است (Raninen v. Finland). در قضیه اولیویرا، دیوان اهمیت سطح آسیب‌پذیری افراد دارای اختلالات روانی

را برجسته ساخت و تأکید کرد که این گروه نیازمند «مراقبت ویژه»^{۱۰} و ارزیابی فردی دقیق قبل از هر اقدام محدودکننده هستند (Oliveira v. Portugal, 2019, §113). در دعوی پرنجیچ-ام-لوکیچ علیه بوسنی و هرزگوین، استفاده از دست‌بند و پابند در جریان معاینه روان‌پزشکی غیرارادی در حضور چهار مأمور نیرومند، اقدامی نامتناسب و تحقیرآمیز تشخیص داده شد و نقض ماده ۳ کنوانسیون تلقی گردید (Pranjić-M-Lukić v. Bosnia and Herzegovina, 2020, §§74-80). بررسی مشترک این پرونده‌ها نشان می‌دهد که دیوان مشروعیت استفاده از دست‌بند و پابند را نه بر اساس ظاهر یا قالب عملیاتی آن‌ها، بلکه بر اساس تحلیل چندجانبه شامل تناسب اقدام با هدف، ضرورت واقعی، ویژگی‌های فردی متهم و امکان جایگزینی با ابزارهای کمتر محدودکننده مورد سنجش قرار می‌دهد.

۲-۲-۱. استفاده از اسپری فلفل و سلاح‌های الکتروشوک

دیوان در رویه خود دربارهٔ حدود و ضوابط به‌کارگیری و استفادهٔ ضابطان دادگستری از ابزارهای قهری در جریان اجرای قانون همچون اسپری فلفل^{۱۱} و سلاح‌های الکتروشوک^{۱۲}، چارچوبی نسبتاً دقیق، منسجم و مبتنی بر معیارهای حقوق بشری ارائه کرده است. بررسی آرای صادره نشان می‌دهد که دیوان با اتکا به ملاحظات پزشکی، امنیتی و حقوقی و همچنین با بهره‌گیری از استانداردهای «کمیتهٔ اروپایی جلوگیری از شکنجه و رفتار یا مجازات غیرانسانی یا تحقیرآمیز»، در پی ایجاد توازنی مؤثر میان الزامات عملی اجرای قانون و تکلیف دولت‌ها به رعایت کرامت ذاتی انسان بوده است. در خصوص استفاده از اسپری فلفل، دیوان در رأی پروندهٔ زینالوف علیه آذربایجان، بر ماهیت بالقوه خطرناک این ابزار تأکید می‌کند. به موجب ارزیابی دیوان، آثار التهابی و تنفسی ناشی از این مادهٔ شیمیایی، به‌ویژه در فضاهای بدون تهویه مناسب، قابلیت

10. Special Care

۱۱. اسپری فلفل ابزاری شیمیایی و غیرکشنده است که پلیس قضایی برای مهار، متوقف‌سازی یا کنترل فرد مظنون یا متهم در موقعیت‌های مقاومتی یا تهدیدآمیز به کار می‌گیرد. این اسپری با ایجاد التهاب شدید در چشم و مجاری تنفسی، توان مقاومتی فرد را به‌طور موقت کاهش می‌دهد. با این حال، در صورت عدم رسیدگی و درمان مناسب، مواجهه با ترکیبات اسپری فلفل می‌تواند زمینه‌ساز آسیب‌های پایدار چشمی شود و در مواردی به کاهش یا از دست رفتن دائمی بینایی منجر گردد (Quiroga-Garza and Others, 2023, p.2).

۱۲. اسلحهٔ الکتروشوک، که از آن با عناوینی نظیر «تپانچهٔ برقی» یا «تیزر» نیز یاد می‌شود، نوعی سلاح دستی است که با شلیک دو الکتروود (سوزن فلزی) و انتقال جریان الکتریکی، موجب اختلال در عملکرد عصبی - عضلانی و در نتیجه، فلج موقت عضلات فرد مورد هدف می‌گردد. این ابزار غالباً به‌عنوان سلاحی غیرکشنده در اختیار نیروهای پلیس در بسیاری از کشورها قرار دارد و در راستای کنترل افراد مظنون و مهار موقعیت‌های خطرناک به کار گرفته می‌شود. با این حال، گزارش‌های متعدد و مستندی از موارد مرگ ناشی از ایست قلبی در پی استفاده از تپانچه‌های برقی منتشر شده است (Kummerer, 2023).

ایجاد صدمات جدی و حتی تهدید سلامت فرد را دارند. از این رو، دیوان استفاده از اسپری فلفل در «فضاهای بسته» را اصولاً نامشروع تلقی کرده است (Zeynalov v. Azerbaijan, 2020, §§73-74). این ممنوعیت نه تنها بر ملاحظات پزشکی مبتنی است، بلکه بر بنیاد اصل منع رفتار غیرانسانی و تحقیرآمیز نیز تفسیر می‌شود، زیرا محدودیت حرکت و عدم امکان تهویه، ریسک آسیب را به طور قابل توجهی افزایش می‌دهد. با این حال، دیوان نسبت به استفاده از اسپری فلفل در «فضاهای باز» رویکردی نسبتاً انعطاف پذیرتر اتخاذ کرده است، مشروط بر آن که محدودیت‌ها و تضمین‌های اساسی رعایت شود. در دعوی ایزچی علیه ترکیه، دیوان تصریح می‌کند که حتی در محیط‌های باز نیز ضابطان ملزم اند پیش از توسل به اسپری فلفل، تمام تدابیر احتیاطی و ایمنی لازم را پیش‌بینی کنند و از ضرورت کاربرد آن اطمینان یابند. افزون بر این، استفاده از اسپری علیه فردی که پیش‌تر به طور کامل تحت کنترل کامل ضابطان درآمده باشد، به طور قطعی ناموجه دانسته می‌شود (Izci v. Turkey, 2013, §§40-41). این رویکرد نشان می‌دهد که معیارهای دیوان صرفاً محدود به نوع یا مکان استفاده نیست، بلکه وضعیت فرد، میزان کنترل ضابطان و توجه به اصل ضرورت و تناسب نیز نقش تعیین‌کننده‌ای در مشروعیت توسل به اسپری فلفل دارند. در خصوص سلاح‌های الکتروشوک نیز دیوان با استناد به استانداردهای کمیته اروپایی پیش‌گفته و با توجه به آثار جدی و مخاطره‌آمیز این ابزار برای تمامیت جسمانی افراد، رویکردی به مراتب سخت‌گیرانه‌تر اتخاذ کرده است. در پرونده گئورگیف و دیگران علیه بلغارستان، دیوان تصریح می‌کند که استفاده از این ابزارها به صورت تماس مستقیم فیزیکی، که معمولاً با درد شدید، ایجاد ناتوانی موقت و احتمال بروز عوارض ثانویه همراه است، فقط در «وضعیت‌های کاملاً استثنایی» و به عنوان «آخرین راهکار» توجیه پذیر خواهد بود (Georgiev and Others v. Bulgaria, 2014, §§75-76). بر اساس این معیار، ضابطانی که آموزش‌های لازم و تخصصی را گذرانده‌اند، موظف‌اند ابتدا از دیگر شیوه‌های کنترل فیزیکی یا کلامی استفاده کنند و صرفاً در صورتی مجاز به کاربرد سلاح‌های الکتروشوک هستند که این روش‌ها ناکارآمد باشند و خطر فوری و جدی همچنان استمرار داشته باشد.

۳-۲-۱. نگهداری متهم در قفس فلزی و کابین شیشه‌ای

در پرتو رویه دیوان، نگهداری متهم در «قفس فلزی» توسط ضابطان دادگستری در جریان محاکمه، رفتاری است که از حیث نقض قاعده منع شکنجه، رفتار یا مجازات غیرانسانی یا

تحقیرآمیز، حساسیت ویژه‌ای برمی‌انگیزد. این شیوه به دلیل ماهیت عینی و آشکارا تحقیرآمیزش نه تنها با کرامت ذاتی انسان ناسازگار است، بلکه با معیارهای رفتار متمدنانه‌ای که در مفهوم یک «جامعه دموکراتیک»^{۱۳} متجلی است نیز تعارض دارد. دیوان در رأیی که می‌توان آن را یکی از نقاط عطف در تحکیم اصل کرامت انسانی دانست، تصریح کرده است که قرار دادن متهم در قفس فلزی، فارغ از شرایط فردی و خصوصیات پرونده، به خودی خود رفتاری توهین‌آمیز به کرامت انسانی و نقض صریح ماده ۳ کنوانسیون محسوب می‌شود (Svinarenko and Slyadnev v. Rus-). این موضع نه تنها ارزش نمادین شایان توجهی در تثبیت جایگاه کرامت انسانی دارد، بلکه حدود و ثغور اختیارات ضابطان دادگستری را نیز روشن می‌سازد و بر ضرورت انطباق هر گونه اقدامات امنیتی با استانداردهای حقوق بشری تأکید می‌کند. دیوان چهار سال بعد، در قضیه کاراچنتسوف، با تکرار همان استدلال‌ها و مفاهیم پیشین، ثبات رویه خود را در این حوزه حفظ کرد. در این پرونده، متهم از درون قفس فلزی مستقر در اتاقی تحت کنترل ضابطان و از طریق ویدئوکنفرانس در جلسه رسیدگی حاضر شده بود. دیوان با تأکید بر ماهیت ذاتاً تحقیرآمیز چنین وضعیتی، اعلام کرد که استفاده از فناوری‌های نوین نمی‌تواند اثرات منفی جسمی و روانی ناشی از محدودسازی غیرمتعارف متهم را خنثی یا توجیه کند (Karachentsev v. Russia, 2018, §53). با وجود این، قضات دیوان درباره قرار دادن متهمان در «کابین‌های شیشه‌ای» رویکردی متفاوت اتخاذ کرده‌اند. بر اساس این دیدگاه، کابین شیشه‌ای برخلاف قفس فلزی، به طور ذاتی واجد ماهیت تحقیرآمیز نیست، مشروط بر آن‌که شرایط و اوضاع حاکم بر این اقدام، از حداقل آستانه شدت مقرر در ماده ۳ کنوانسیون فراتر نرود و موجب رنج، فشار یا آسیب روانی نامتعارف نشود (Federici v. France, 2025, §§70-73). از منظر تحلیلی، امتناع دیوان از تلقی خودکار کابین‌های شیشه‌ای به عنوان نقض ماده ۳، مبتنی بر تمایز میان اقدامات امنیتی «ذاتاً تحقیرآمیز» و تدابیری است که صرفاً واجد کارکرد انتظامی یا حفاظتی‌اند. دیوان با این رویکرد، ضمن جلوگیری از تعمیم بی‌ضابطه مفهوم رفتار تحقیرآمیز، دولت‌ها را ملزم می‌سازد که ضرورت، تناسب و آثار واقعی چنین تدابیری بر وضعیت جسمی و روانی متهم را به طور عینی و بر پایه شرایط توجیه کنند. به این ترتیب، کابین شیشه‌ای در صورتی می‌تواند در چارچوب ماده ۳ قرار گیرد که در عمل، به

۱۳. اگرچه تعریف واحد و مطلق از مفهوم «جامعه دموکراتیک» ارائه نشده است، اما می‌توان جامعه‌ای را مشمول این عنوان دانست که دولت حاکم بر آن، اصول و حقوق بشر مندرج در منشور ملل متحد و اعلامیه جهانی حقوق بشر را به رسمیت بشناسد و در رویه و عملکرد اجرایی خود نیز به آن‌ها احترام گذارد و پایبند باشد (مؤذن‌زادگان و راسته، ۱۴۰۳، ص. ۲۱۸).

ابزاری برای القای تحقیر، ایجاد فشار روانی نامتعارف یا تضعیف جایگاه انسانی متهم در جریان محاکمه تبدیل شود؛ امری که ارزیابی آن مستلزم توجه به مجموع شرایط، نحوه اجرا و پیامدهای ملموس این محدودسازی است.

در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که توسل به ابزارهای خاص و محدودکننده برای کنترل متهم از سوی پلیس قضایی، صرفاً در چارچوب موازین قانونی، در حد ضرورت و با رعایت اصل تناسب قابل پذیرش است. افزون بر این، بار اثبات ضرورت و تناسب چنین تداگیری به‌طور کامل بر عهده ضابطان دادگستری قرار دارد. این مقامات باید با استناد به معیارهایی مضیق و دقیق نشان دهند که در وضعیت مشخص، هیچ راهکار عملی دیگری جز به‌کارگیری ابزارهای بازدارنده برای تحقق عدالت کیفری وجود نداشته است. همچنین، ضابطان دادگستری می‌بایست نشان دهند که این اقدامات در پاسخ به یک مخاطره واقعی و قابل پیش‌بینی اتخاذ شده است و هدفی فراتر از مداخله حداقلی در حقوق متهم دنبال نمی‌کند. مبنای این الزام را می‌توان در رویکرد سخت‌گیرانه دیوان نسبت به تحدید اختیارات ضابطان دادگستری و مشروط ساختن آن به موارد کاملاً ضروری و نیز در لوازم اصل برائت جست‌وجو کرد.

۲. تعهدات قضات رسیدگی‌کننده

رسیدگی به اتهامات و تعیین نوع و میزان مجازات از مهم‌ترین مراحل فرایند دادرسی کیفری به شمار می‌رود و مشروعیت آن به رعایت اصل تناسب میان جرم و مجازات وابسته است. مواجهه با مجازات‌های نامتناسب و سنگین همواره از دغدغه‌های بنیادین حقوق کیفری بوده است، زیرا این مجازات‌ها آثار عمیق و گاه جبران‌ناپذیری بر زندگی افراد می‌گذارند. این پیامدها، همراه با تحولات معاصر در حوزه حقوق بشر، به شکل‌گیری رویکردهایی منجر شده‌اند که «حق بر مصونیت از مجازات‌های نامتناسب» را به عنوان یکی از حقوق اساسی بشر شناسایی می‌کنند. با وجود معیارهای اجتماعی و بازدارندگی، مرز میان مجازات و شکنجه همیشه روشن نیست، زیرا اعمال خشونت می‌تواند در قالب مجازات نیز ظاهر شود و تفکیک میان شکنجه (خشونت نامشروع) و کیفر (خشونت مشروع) را دشوار سازد (نجفی ابرندآبادی، ۱۴۰۳، ص. ۱۱). دیوان نیز بر این باور است که مجازات به‌شدت نامتناسب می‌تواند ناقض ماده ۳ کنوانسیون باشد و صرفاً بازدارنده بودن یک کیفر، وصف غیرانسانی یا تحقیرآمیز بودن آن را رفع نمی‌کند (Tyrer v. The

شدید و بازگشت‌ناپذیر، همواره در کانون ارزیابی‌های دیوان ذیل ماده ۳ کنوانسیون قرار داشته‌اند. در ادامه، هر یک از این موضوعات به‌طور جداگانه تحلیل می‌شود.

۱-۲. اجتناب از صدور حکم اعدام

«حق حیات»^{۱۴} به‌عنوان بنیادی‌ترین حق بشری، در اسناد و موازین بین‌المللی به‌صراحت حمایت و تضمین شده است، چراکه تحقق و بهره‌مندی از سایر حقوق و آزادی‌های اساسی، منوط به پاسداشت این حق اولیه است. دولت‌ها موظف‌اند از حق حیات همه افراد تحت صلاحیت خود، به‌صورت برابر و بدون تبعیض حمایت کنند. ماده ۲ کنوانسیون نیز بر این تعهد تأکید دارد و تصریح می‌کند: «حق حیات هر انسانی باید به‌موجب قانون مورد حمایت قرار گیرد. هیچ کس نباید عمداً از حیات خود محروم گردد، مگر در اجرای حکمی که توسط دادگاهی صالح، در مورد ارتکاب جرمی صادر شده باشد که مجازات قانونی آن سلب حیات است...». با وجود این، اجرای مجازات اعدام در خصوص جرائمی که به‌موجب قوانین داخلی دولت‌ها، مستوجب چنین مجازاتی شناخته شده‌اند، مورد پذیرش قرار گرفته است،^{۱۵} اما حدود و ثغور این پذیرش در پرتو تحولات حقوقی کنوانسیون و رویه دیوان، نیازمند بررسی دقیق است، که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۱-۲-۱. تحولات حقوقی مجازات اعدام در پرتو پروتکل‌های الحاقی شماره ۶ و ۱۳

از دهه ۱۹۷۰ میلادی، شورای اروپا گام‌هایی تدریجی اما بنیادین در جهت اصلاح ماده ۲ کنوانسیون برداشت؛ روندی که نهایتاً به تصویب پروتکل الحاقی شماره ۶ در سال ۱۹۸۳ انجامید. این پروتکل صدور مجازات اعدام در زمان صلح را ممنوع ساخت، هرچند به دولت‌ها اجازه می‌داد در شرایط جنگی یا هنگام مواجهه با تهدید جدی نسبت به بقای خود، این مجازات را همچنان

14. Death Penalty

15. Life Imprisonment

16. Right to Life

۱۷. به نظر می‌رسد عامل اصلی در پیدایش این وضعیت را باید در تأسیس دادگاه‌هایی جست که متفقین پس از پایان فعالیت دادگاه بین‌المللی نورنبرگ، در سطح اروپا ایجاد کردند تا به محاکمه سایر جنایتکاران آلمانی جنگ جهانی دوم بپردازند و احکام اعدام را در خصوص آنان به اجرا گذارند. از این رو، می‌توان این‌گونه استنباط کرد که کنوانسیون تا حدودی متأثر از رویه‌های قضایی این دادگاه‌ها شکل گرفته است (تقی‌پور، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۳).

حفظ کنند.^{۱۸} در همین راستا، دیوان در قضیه سورینگ (۱۹۸۹) تأکید کرد که کنوانسیون باید به منزله یک نظام حقوقی منسجم و هماهنگ تفسیر شود و ماده ۳ در پیوند با ماده ۲ و با رعایت چارچوب کلی متن کنوانسیون فهم گردد. به این ترتیب، روشن است که تدوین‌کنندگان کنوانسیون در زمان تصویب اولیه آن، قصد ایجاد ممنوعیت مطلق نسبت به مجازات اعدام را نداشته‌اند، زیرا چنین قرآنتی به معنای نسخ صریح بند ۱ ماده ۲ بود. افزون بر این، تصویب پروتکل شماره ۶ به عنوان یک سند الزام‌آور بین‌الدولی، بیانگر آن است که دولت‌های عضو ترجیح داده‌اند لغو مجازات اعدام در زمان صلح را از طریق سازوکار اصلاحی مستقل و مبتنی بر رضایت اختیاری دولت‌ها پیش ببرند. به‌ویژه انتخاب قالب «پروتکل الحاقی اختیاری» نشان می‌دهد که پذیرفتن یا نپذیرفتن این تعهد، در قلمرو صلاح‌دید هر دولت قرار داشته است. بر همین مبنا، به‌رغم ویژگی خاص کنوانسیون،^{۱۹} قضات دیوان استراسبورگ به اتفاق آرا نتیجه گرفتند که ماده ۳ را نمی‌توان به‌گونه‌ای تفسیر کرد که متضمن ممنوعیت مطلق مجازات اعدام باشد (Soering v. The United Kingdom, 1989, §103).

با وجود طرح گسترده دلایل اخلاقی، اجتماعی و حقوقی مخالفان مجازات اعدام،^{۲۰} مسئله همچنان نیازمند تفسیر دقیق و سازگار با ساختار درونی کنوانسیون است. دیوان به‌عنوان یگانه مرجع صلاحیت‌دار برای تفسیر حقوق مندرج در کنوانسیون، همواره بر این اصل تأکید کرده است که کنوانسیون باید به مثابه یک «سند زنده»^{۲۱} تلقی شود و تفسیر مفاهیم آن نه مقید به برداشت‌های کلاسیک نظام‌های حقوق داخلی است و نه محدود به شرایط تاریخی زمان تصویب، بلکه باید در پرتو واقعیت‌های معاصر، تحولات اجتماعی و اهداف بنیادین و روح

۱۸. به باور برخی، مجاز دانستن اجرای حکم اعدام در زمان جنگ، مبتنی بر استدلالی است که از دیرباز، مخالفان لغو مجازات اعدام مطرح کرده‌اند، به این مضمون که وقتی سربازان با به خطر انداختن جان خود در میدان نبرد انجام وظیفه می‌کنند، توجیهی ندارد که مجرمان از مواجهه با چنین مخاطراتی مصون بمانند و صرفاً با تحمل حبس، از تبعات رفتار مجرمانه خود در امان باشند (کریس، ۱۳۹۵، ص. ۸۶).

۱۹. مقصود از «ویژگی خاص کنوانسیون» آن است که هرگونه تفسیر از حقوق و آزادی‌های تضمین‌شده باید منطبق با روح حاکم بر کنوانسیون و در چارچوب هدف اسناد حقوق بشری ناظر بر صیانت از ارزش‌های بنیادین جامعه دموکراتیک صورت گیرد، زیرا کنوانسیون ابزاری است که به منظور حمایت مؤثر از این ارزش‌ها طراحی شده است و تفسیر مفاد آن نیز باید در راستای تحقق همین اهداف باشد.

۲۰. دلایل مخالفان مجازات اعدام شامل مواردی است، همچون عدم مشروعیت سلب حق حیات، احتمال خطا و جبران‌ناپذیری آن، تبعیض در اجرای مجازات اعدام نسبت به افسار آسیدپذیر اقتصادی و اجتماعی و عدم دسترسی آن‌ها به وکلای توانمند، بی‌توجهی به امکان اصلاح مجرم، پیامدهای منفی بر خانواده و نیز خشونت‌آمیز بودن فرایند اجرای اعدام (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۳ الف، ص. ۳۷۲-۳۸۰).

کلی حاکم بر کنوانسیون صورت گیرد (Selmouni v. France, 1999, §101). در پرتو این رویکرد پویا و پس از تصویب پروتکل شماره ۱۳ در سال ۲۰۰۳ که الغای مطلق مجازات اعدام حتی در زمان جنگ را مقرر می‌دارد، دیوان با استناد به امضای گسترده این سند توسط اکثریت دولت‌های عضو،^{۲۲} در قضیه السعدون تجدیدنظر معناداری در رویکرد تفسیری پیشین خود کرد. دیوان اعلام نمود که رویه یکپارچه و مستمر دولت‌ها در تعلیق و عدم اجرای مجازات اعدام، نشان می‌دهد که ماده ۲ کنوانسیون به واسطه تحول رویه‌ای و تفسیری، توسعه یافته و در وضعیت کنونی، متضمن ممنوعیت مطلق مجازات اعدام در هر شرایطی است (AI-Saadoon and Mufdhi v. The United Kingdom, 2010, §120). نتیجه این تحول آن است که در پرتو اصلاحات ساختاری ماده ۲ از طریق پروتکل‌های شماره ۶ و ۱۳ و با عنایت به تفسیر تکمیلی دیوان، مجازات اعدام دیگر در چارچوب کنوانسیون مجاز دانسته نمی‌شود و می‌تواند ذیل ماده ۳ به عنوان مصداقی از «رفتار یا مجازات غیرانسانی یا تحقیرآمیز» تلقی گردد.^{۲۳}

۲-۱-۲. محدودیت‌های حقوقی استرداد و اخراج در مواجهه با مجازات اعدام

یکی از چالش‌های برجسته نظام بین‌المللی حقوق بشر در دهه‌های اخیر، تلاقی صلاحیت دولت‌ها در اعمال «استرداد یا اخراج اتباع خارجی»^{۲۴} با تعهدات آن‌ها در حمایت مؤثر از حقوق بنیادین افراد است. اصل کلی در روابط دولت‌ها اقتضا می‌کند که هر دولت بر اساس قواعد حقوق بین‌الملل، اسناد دوجانبه یا چندجانبه و مقررات داخلی خود، نسبت به استرداد یا اخراج اشخاص اقدام کند. با این حال، این صلاحیت مطلق نیست و هر زمان اجرای آن، شخص را در معرض نقض جدی حقوق بنیادین قرار دهد، دولت درخواست‌شونده مکلف است از اجرای تعهد قراردادی یا عرفی خود خودداری کند (زمانی و باقری، ۱۳۹۴، ص. ۱۳۸). در این چارچوب، دیوان به صراحت اعلام کرده است که اگر دلایل معقول و قابل اتکایی وجود داشته باشد که

۲۲. انگلستان و روسیه تنها دولت‌هایی بودند که این پروتکل را امضا نکردند.

۲۳. طبق آمار، ۱۴۴ کشور رسماً یا عملاً مجازات اعدام را لغو کرده‌اند و حدود ۵۵ کشور همچنان آن را اجرا می‌کنند (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۲، ص. ۹۶). چه بسا این پرسش مطرح شود که چرا برخلاف آموزه‌های حقوق بشر، در برخی کشورهای غربی همچنان این مجازات برقرار است؟ پاسخ آن است که پذیرش نظریات حقوق بشر الزاماً به معنای پایبندی کامل و دائمی دولت‌ها به رعایت تمام اصول آن نیست؛ در غیر این صورت، نیازی به تأسیس محاکم حقوق بشری مستقل همچون دیوان اروپایی حقوق بشر وجود نداشت. بنابراین، استمرار مجازات‌هایی مانند اعدام در برخی کشورها دلیل مشروعیت این‌گونه مجازات‌ها نیست. به بیان دیگر، هرچند کشورهای غربی از بنیان‌گذاران و پیش‌گامان حقوق بشر به شمار می‌روند، این امر مانع وارد شدن اتهام نقض حقوق بشر به آنان نمی‌شود (حبیب‌زاده؛ مالدار و شوکتی احمدآباد، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۸).

24. Extradition and Expulsion of Foreign Nationals

شخص در صورت استرداد یا اخراج با «خطر واقعی» اعمال مجازات اعدام مواجه خواهد شد، چنین اقدامی از منظر ماده ۳ کنوانسیون ممنوع است و مسئولیت بین‌المللی دولت متعهد را به دنبال دارد (Shamayev and Others v. Georgia and Russia, 2005, §355). اهمیت رأی دیوان در قضیه شامایف آن است که برای نخستین بار، خطر مواجهه با مجازات اعدام را مصداقی از رفتار مغایر با ماده ۳ که به طور مطلق هرگونه رفتار غیرانسانی یا تحقیرآمیز را منع می‌کند، شناسایی کرد. هرچند دولت روسیه و برخی قضات دیوان این تفسیر را تحمیل تعهدات جدید بر دولت‌ها دانسته‌اند، اما دیوان این ادعا را رد و تأکید کرد که برداشت مزبور مبتنی بر «الفاظ، سیاق، هدف و موضوع» کنوانسیون است و توسعه ناموجه محسوب نمی‌شود. افزون بر این، عدم مخالفت رسمی دولت‌های عضو پس از صدور این رأی، نشان‌دهنده پذیرش و تثبیت تدریجی این رویکرد در نظام حقوقی شورای اروپاست. این موضع بعدها در دعوای سانچز علیه بریتانیا نیز تأیید شد و دیوان بار دیگر اعتبار معیار «خطر واقعی» و پیامدهای آن ذیل ماده ۳ را مورد تأکید قرار داد (Sanchez-Sanchez v. The United Kingdom, 2022, §84).

از دیگر تحولات مهم در رویه دیوان، تأکید بر تعهدات ایجابی دولت‌ها ذیل ماده ۳ است. هرچند متن کنوانسیون به صراحت چنین تعهدی را بیان نکرده است، دیوان در پرتو تفسیر پویای این ماده دولت‌ها را موظف می‌داند که پیش از استرداد یا اخراج، خطرات محتمل را به صورت فعال ارزیابی کنند و از انتقال افراد به کشورهایی که احتمال اعمال مجازات اعدام در آن‌ها وجود دارد، خودداری نمایند. این رویکرد نشان می‌دهد که تعهدات کنوانسیونی صرفاً به منع رفتار غیرانسانی محدود نیست، بلکه شامل اتخاذ تدابیر پیشگیرانه نیز می‌شود. برخی پژوهشگران این تحول را بازتابی از افزایش حساسیت‌های حقوق بشری در سطح بین‌المللی و منطقه‌ای دانسته‌اند؛ حساسیتی که به‌ویژه نسبت به وضعیت حقوق بشر در برخی کشورهای در حال توسعه شدت یافته و در دهه‌های اخیر در اولویت نهادهای بین‌المللی قرار گرفته است (جلالی، ۱۴۰۰، ص. ۱۶۰۵).

در مجموع، می‌توان گفت موضع دیوان در خصوص محدودیت‌های استرداد و اخراج در صورت وجود خطر اعمال مجازات اعدام، بیانگر رویکردی پیشرو و انسان‌محور نسبت به ماده ۳ کنوانسیون است. این رویکرد ضمن حفظ انسجام با اصول بنیادین حقوق بین‌الملل بشر، به توسعه دامنه حمایت‌های کنوانسیونی و تثبیت قاعده‌ای مهم در حقوق بشر معاصر کمک

کرده است؛ قاعده‌ای که بر اساس آن، هیچ مصلحتی، حتی ضرورت همکاری میان دولت‌ها، نمی‌تواند بر حرمت ذاتی حیات انسانی و منع مطلق رفتارهای غیرانسانی غلبه کند.

۲-۲. محدودسازی اعمال مجازات حبس ابد

تلاش‌ها برای حذف مجازات اعدام در پرتو آموزه‌های بنیادین حقوق بشر، از جمله اصل منع سلب حیات و ضرورت تعیین مجازاتی متناسب با جرم، اما عاری از خصیصه نابودسازی مجرم، همراه با نگاه ابزاری برخی دولت‌ها به انسان، به گسترش کیفر حبس ابد به عنوان «مجازات جان‌نشین برای کیفر لغوشده اعدام» (زمانی و نساری، ۱۳۹۱، ص. ۹۷) انجامید. در همین راستا، افزایش شمار محکومان به حبس ابد در سال‌های اخیر^{۲۵} نگرانی‌های جدی در نظام بین‌المللی حقوق بشر ایجاد کرده است. برخی حبس ابد را نوعی «مرگ تدریجی» و شکلی مدرن و پنهان از مجازات‌های ضد بشری می‌دانند که به‌رغم ظاهر سازگارش با حقوق بشر، در ماهیت با اصول بنیادین آن تعارض دارد (Simon and Sparks, 2013, p.575) و برخی دیگر آن را کیفری کورکورانه توصیف کرده‌اند (رضوی‌فرد، ۱۳۹۱، ص. ۱۸۸). شیوه اعمال حبس ابد در نظام‌های مختلف، در ارزیابی انطباق آن با معیارهای حقوق بشر، به‌ویژه ماده ۳ کنوانسیون اهمیت دارد. در برخی از کشورها، محکومان هیچ امکانی برای آزادی مشروط یا بازگشت به جامعه ندارند و مجازات مطلق است؛ امری که می‌تواند با منع رفتارها یا مجازات‌های غیرانسانی تعارض داشته باشد. در مقابل، برخی نظام‌ها با پیش‌بینی آزادی مشروط پس از دوره‌ای مشخص، رویکردی تلفیقی میان کیفر و بازتوانی اجتماعی اتخاذ کرده‌اند (Smit and Appleton, 2019, p.14). با عنایت به اهمیت تحلیل اثرات این مجازات بر کرامت انسانی، رویه قضایی دیوان را می‌توان به دو دوره تفکیک نمود: دوره‌ای تا سال ۲۰۱۱ که عمدتاً بر جنبه‌های صوری و قانون‌محور تأکید داشت؛ و دوره‌ای از سال ۲۰۱۲ به بعد که رویکردی عینی و واقع‌نگر به آثار عملی حبس ابد بر محکومان اتخاذ نمود. در ادامه، این دو رویکرد همراه با ویژگی‌ها و پیامدهای مرتبط با حقوق بشر بررسی و تحلیل می‌شود.

۲-۲-۱. رویکرد صوری دیوان تا سال ۲۰۱۱

رویه قضایی دیوان تا سال ۲۰۱۱ حاکی از گرایشی صوری و مبتنی بر چارچوب قانونی در ارزیابی سازگاری حبس ابد با ماده ۳ کنوانسیون بود. در این دوره، دیوان از هر گونه تفسیر موسع از مفهوم

۲۵. برای مثال، در ایالات متحده آمریکا از سال ۱۹۸۴ تاکنون علی‌رغم کاهش اجرای مجازات اعدام، تعداد محکومان به حبس ابد افزایش چشمگیر داشته و به بیش از چهار برابر رسیده است، به نحوی که بر اساس آمار موجود، یک نفر از هر هفت زندانی در این کشور به مجازات حبس ابد محکوم شده است (Nellis, 2021, p.4).

«مجازات غیرانسانی یا تحقیرآمیز» که می‌توانست حبس ابد بدون امکان آزادی را به‌طور خودکار در تعارض با ماده ۳ قرار دهد، خودداری می‌کرد. رویکرد غالب مبتنی بر این پیش‌فرض بود که مادامی‌که نظام حقوقی هر دولت سازوکارهایی مانند آزادی مشروط، عفو یا سایر ابزارهای تعدیل‌کننده مجازات را به‌طور رسمی پیش‌بینی کرده است، وجود این ابزارها برای رعایت حداقل استانداردهای ماده ۳ کافی است، حتی اگر این سازوکارها در عمل ناکارآمد، دسترس‌ناپذیر یا غیرواقعی باشند. بر اساس این مبنا، دیوان در پرونده‌های طرح‌شده عمدتاً به بررسی وجود قانونی این سازوکارها اکتفا می‌کرد و از تحلیل کیفیت، قابلیت اعمال یا میزان اثربخشی آن‌ها در عمل خودداری می‌ورزید. نتیجه آن بود که تا پیش از سال ۲۰۱۱، هیچ یک از دولت‌هایی که نظام حبس ابد سخت‌گیرانه یا عملاً غیرقابل تجدیدنظر را اعمال می‌کردند، با محکومیت مواجه نشدند (Torkoly v. Hungary, 2011; Streicher v. Germany, 2009)، زیرا معیار اصلی دیوان، «پیش‌بینی قانونی» بود نه «امکان استفاده واقعی و مؤثر» از سازوکارهای تعدیل‌کننده.

این رویکرد از یک منظر قابل دفاع بود: تفسیر محدود و صوری می‌توانست به ثبات رویه قضایی، قطعیت حقوقی و احترام به اختیار دولت‌ها در تعیین نظام کیفری کمک کند. دیوان در آن دوره با اجتناب از مداخله گسترده در سیاست جنایی ملی، کوشید تا جایگزینی برداشت‌های قضایی خود با اراده قانون‌گذار داخلی را محدود سازد. همچنین تأکید دیوان بر اصل «منع خودکارسازی نتایج»^{۲۶} و اجتناب از تلقی صدور حکم حبس ابد به‌عنوان نقض خودکار ماده ۳، نشان‌دهنده احتیاط قضایی هماهنگ با نقش فراملی دادگاه‌های حقوق بشر بود. با این حال، این رویکرد پیامدهای شایان توجهی برای حمایت واقعی از حقوق افراد محکوم به حبس ابد داشت. ارزیابی صوری وجود سازوکارها بدون توجه به عملکرد واقعی آن‌ها می‌توانست شکافی میان حقوق اعلامی و حقوقی اعمالی ایجاد کند؛ شکافی که عملاً محکومان را از افق بازنگری، امکان بازگشت به جامعه و ارزیابی پیشرفت‌های اصلاحی‌شان محروم می‌ساخت. از منظر حقوق بشر، بی‌توجهی به «امکان واقعی آزادی» به معنای نادیده گرفتن بخش مهمی از کرامت انسانی محکومان است، زیرا مفهوم کرامت نه تنها با شرایط مادی زندان، بلکه با امید، امکان تحول شخصی و چشم‌انداز آینده مرتبط است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که رویکرد دیوان تا سال ۲۰۱۱، علی‌رغم انسجام حقوقی، فاقد گرایش واقع‌نگرانه

و رویکرد حقوق بشری لازم برای ارزیابی جامع آثار حبس ابد بر کرامت انسانی بود و همین امر یکی از عوامل زمینه‌ساز تحول رویه قضایی دیوان در سال‌های پس از ۲۰۱۲ محسوب می‌شود.

۲-۲-۲. رویکرد عینی دیوان از سال ۲۰۱۲ به بعد

از سال ۲۰۱۲، تحول معناداری در رویکرد دیوان نسبت به مشروعیت و حدود اعمال حبس ابد پدیدار شد؛ تحولی که ریشه‌اش را باید در بهره‌برداری برخی دولت‌ها از خلأها و ابهامات تقنینی و ضرورت جلوگیری از پیامدهای زیان‌بار آن جست، به ویژه تبدیل تدریجی محکوم به ابزاری در خدمت منافع متغیر قدرت، همراه با پذیرش این واقعیت که منع شکنجه صرفاً به آزار جسمانی محدود نمی‌شود و رفتارها یا مجازات‌های غیرانسانی و تحقیرآمیز می‌توانند بدون برجای‌گذاشتن آثار جسمانی، صدمات عمیق روحی و روانی وارد کنند. چنین وضعیتی مشروعیت استمرار مطلق مجازات حبس ابد را در رویه دیوان مورد تردید قرار داد. این رویکرد عینی و نتایج آن، در پرونده وینتر و دیگران علیه انگلستان به تفصیل مشاهده می‌شود. قضات دیوان در این پرونده تأکید کردند که صرف پیش‌بینی مقررات محدودکننده برای حبس ابد در قوانین داخلی کافی نیست، بلکه این مقررات باید از حیث شفافیت، قطعیت و قابلیت بهره‌برداری واقعی محکومان واجد استانداردهای لازم باشند. از منظر دیوان، محکومان باید از ابتدای اجرای حکم از ضوابط مؤثر و قابل پیش‌بینی برای بازنگری یا امکان آزادی مشروط آگاه باشند و بدانند چه رفتارها، شرایط یا سازوکارهایی می‌تواند موجب آزادی زود هنگام شود. بنابراین، اگر حقوق داخلی سازوکار مؤثر و قابل دسترسی برای بازنگری در محکومیت حبس ابد پیش‌بینی نکرده باشد یا آن را عملاً بی‌اثر سازد، تعارض با ماده ۳ کنوانسیون محرز خواهد بود (*Vinter and Others v. The United Kingdom*, 2013, §122). بر همین مبنا، در این پرونده برای نخستین بار، یکی از دولت‌های عضو کنوانسیون (انگلستان) به دلیل محدود ساختن امکان واقعی آزادی مشروط برای محکومان به حبس ابد، به نقض قاعده منع شکنجه محکوم شد.^{۲۷}

با وجود اهمیت این رویکرد عینی در تقویت تضمین‌های حقوق بنیادین محکومان به حبس ابد و پیونددهی میان حقوق کیفری و حقوق بشر، برخی معیارهای اعلامی دیوان همچنان ابهام دارند و نیازمند نقد حقوقی دقیق‌اند. چنانچه رویکرد دیوان به‌گونه‌ای تفسیر شود که

۲۷. پس از صدور رأی در قضیه وینتر، دیوان در سه پرونده دیگر نیز تصریح نمود که تعیین مجازات حبس ابد بدون پیش‌بینی سازوکار مؤثر برای بازنگری، کاهش یا تعدیل آن از سوی مقامات داخلی، با مفاد ماده ۳ کنوانسیون مغایرت دارد و در نتیجه، رأی به نقض کنوانسیون و محکومیت دولت خوانده صادر کرد (*Hutchinson v. The United Kingdom*, 2017, §§42-45; *Kupinsky v. Ukraine*, 2022, §40; *Horion v. Belgium*, 2023, §§61-63).

دولت‌ها را از اعمال محدودیت‌های مبتنی بر امنیت ملی و نظم عمومی در فرایند آزادی مشروط محکومان جرائم شدید امنیتی، از جمله تروریسم یا جرائم سازمان‌یافته، منع کند، توانایی دولت‌ها برای مخالفت موجه با آزادی زود هنگام چنین افرادی تضعیف خواهد شد. چنین برداشتی ممکن است به این نتیجه بینجامد که حبس ابد ذاتاً با موازین حقوق بشر مغایر و از مصادیق رفتار غیرانسانی یا تحقیرآمیز است؛ نتیجه‌ای که مشروعیت حاکمیت کیفری و توانمندی دولت‌ها در صیانت از امنیت ملی و نظم عمومی را به چالش می‌کشد. به این ترتیب، تضمین حقوق محکومان به حبس ابد باید در چارچوب اصول بنیادین حقوق بشر تحقق یابد، اما نباید ضرورت‌های امنیت ملی و حفظ نظم عمومی نادیده گرفته شود، زیرا حق بر آزادی فردی، حتی برای محکومان به جرائم سنگین، تنها در پرتو موازنه با حق بر امنیت ملی و نظم عمومی معنا می‌یابد (جلالی، ۱۴۰۳، ص. ۲۰۶۹-۲۰۷۰). دیوان با تأکید بر «دکترین حاشیه صلاحدید»^{۲۸} و اذعان به عدم امکان ارائه الگوی واحد اروپایی برای تعدیل یا بازنگری در حبس ابد، تصریح کرده است که مقامات ملی در تعیین سیاست‌های آزادی مشروط و شرایط تحقق آن، در موقعیت مناسب‌تری قرار دارند و این موضوع در صلاحیت اولیه دولت‌هاست. در واقع، دولت‌ها در تعیین معیارها و ضوابط آزادی مشروط، حتی اگر احتمال بهره‌مندی عملی محکومان اندک باشد، اختیار گسترده دارند (Vinter and Others v. The United Kingdom, 2013, §§104, 105 and 120). با این حال، رویه‌های پیشین دیوان نشان می‌دهد که این مرجع، به‌رغم شناسایی صلاحیت دولت‌ها، نظارت بر شیوه اجرای این سیاست‌ها و ارزیابی انطباق آن‌ها با تعهدات کنوانسیون را همچنان جزء صلاحیت‌های ذاتی خود می‌داند (Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland, 1992, §68).

۳. تعهدات مقامات زندان

یکی از مسائل بنیادین در نظام‌های حقوق بشری، تضمین حقوق محکومان و صیانت از کرامت ذاتی آنان در دوران حبس است. هرچند کنوانسیون رژیم حقوقی مستقلی برای زندانیان تدوین

۲۸. «دکترین حاشیه صلاحدید» مفهومی حقوقی است که به دولت‌های عضو اجازه می‌دهد در فرایندهای تقنینی، اجرایی یا قضایی خود، ضمن رعایت تعهدات بین‌المللی حقوق بشر، در شناسایی، تفسیر و اعمال محدودیت‌های مجاز بر حقوق مندرج در کنوانسیون، از آزادی عمل نسبی برخوردار باشند. این ایده با هدف ایجاد توازن میان مقتضیات خاص هر کشور، از جمله شرایط اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی، و الزامات کلی حقوق بشری بین‌المللی شکل گرفته است و در رویه دیوان به‌عنوان ابزاری برای انعطاف‌پذیری در اجرای کنوانسیون و حفظ تناسب میان منافع عمومی و حقوق فردی به کار گرفته می‌شود (سواری و راغب، ۱۴۰۲، ص. ۱۵۹-۱۶۱).

نکرده است، اما دیوان در رویه قضایی اش حمایت ویژه‌ای از این گروه کرده است و دولت‌های عضو را مکلف می‌کند که ساختار زندان‌ها را چنان سامان دهند تا کرامت انسانی زندانیان در همه مراحل رعایت شود. این رویکرد ایجاب می‌کند که مجازات حبس صرفاً ناظر بر سلب آزادی باشد و نه تحمیل رنج مضاعف، به‌گونه‌ای که محکوم نباید هیچ نوع درد، فشار یا تحقیر اضافی فراتر از ماهیت طبیعی و اجتناب‌ناپذیر مجازات سالب آزادی را تجربه کند (خالقی، ۱۴۰۴، ص. ۶۵۲). تحقق شرایط مغایر با این معیار، در صورت رسیدن به آستانه «شدت» مدنظر ماده ۳، نقض این ماده محسوب می‌شود. از مهم‌ترین مصادیق مورد تأکید دیوان، کمبود فضای کافی در سلول‌ها و آثار جسمی یا روانی ناشی از آن است. اهمیت این عامل در آن است که حتی بدون قصد آزار یا تحقیر از سوی مقامات، صرف قرار دادن زندانی در وضعیتی فراتر از حد قابل تحمل، برای احراز نقض ماده ۳ کافی است. بر این اساس، دیوان از مقامات زندان می‌خواهد معیارهای مشخص و مبتنی بر استانداردهای بین‌المللی را درباره حداقل فضای هر زندانی تعیین و رعایت کنند و در صورت وجود محدودیت‌های ساختاری یا تراکم جمعیت، تدابیر جبرانی مؤثری اتخاذ نمایند تا آثار منفی کاهش فضا به حد قابل قبول برسد. بنابراین، تعهدات مقامات زندان نه تنها تعهد به نتیجه حداقلی (تأمین فضای کافی)، بلکه تعهد به رفتار و اقدام مثبت (اتخاذ تدابیر جبرانی) را نیز در بر می‌گیرد. در ادامه، ابعاد و قلمرو این دو مؤلفه به تفصیل بررسی خواهد شد.

۳-۱. تعیین و تأمین حداقل فضای استاندارد درون سلول‌های زندان

در ارزیابی شرایط نگهداری زندانیان، تعیین حداقل فضای اختصاص یافته در سلول‌ها از عناصر اساسی و مؤثر بر صیانت از کرامت انسانی و پیشگیری از رفتارهای غیرانسانی یا تحقیرآمیز به شمار می‌آید. دیوان با در نظر گرفتن استانداردهای بین‌المللی و محدودیت‌های عملی ناظر بر اداره زندان‌ها، چارچوبی پرونده‌محور و چندعاملی برای تحلیل این موضوع ترسیم کرده است. این چارچوب علاوه بر ارزیابی کمی فضای اختصاص یافته، شامل سنجش کیفیت فضا، امکانات مرتبط و نیز معیارهای عملکردی و مدیریتی است تا امکان ارزیابی عینی و جامع شرایط نگهداری فراهم شود. در ادامه، رویکرد دیوان در دو بُعد، یعنی ماهیت توصیه‌ای استانداردها، و معیارهای قضایی ناظر بر محاسبه حداقل فضای اختصاصی برای هر زندانی، به تفصیل بررسی خواهد شد.

۳-۱-۱. ماهیت توصیه‌ای استانداردهای بین‌المللی و محدودیت کاربردی آن‌ها

مبنای رویه دیوان در تعیین چارچوب حقوقی مرتبط با حداقل فضای اختصاصی در سلول‌های زندان، پذیرش این واقعیت است که استانداردهای عددی مندرج در اسناد بین‌المللی، از جمله قواعد پیشنهادی نهادهای تخصصی سازمان ملل، ماهیتاً توصیه‌ای است و به عنوان معیار الزام‌آور برای تشخیص نقض ماده ۳ تلقی نمی‌شوند. این عدم الزام‌آوری صرفاً فنی نیست، بلکه ناشی از تمایز ساختاری میان نقش نهادهای تدوین‌کننده استانداردها و مرجع قضایی است. دیوان خود را ملزم به اعمال ارقام توصیه‌ای به عنوان «قاعده حقوقی» نمی‌داند، زیرا این استانداردها با هدف ارائه چارچوبی کلی برای مدیریت زندان‌ها و ارتقای شرایط نگهداری زندانیان تدوین شده‌اند، نه داوری درباره نقض حقوق بنیادین در پرونده‌ای مشخص.

نخستین نکته در تحلیل رویه دیوان، ماهیت پرونده محور داوری قضایی است. دیوان در ارزیابی نقض ماده ۳، تمام عناصر مرتبط با وضعیت شاکی را لحاظ می‌کند. این ارزیابی محدود به معیارهای کمی یا کیفی نیست، بلکه تحلیل جامع و چندعاملی را در بر می‌گیرد، از جمله وضعیت جسمی و روانی زندانی، مدت حبس، دسترسی به فضای باز، کیفیت تهویه و نور، مدیریت جمعیت کیفری و سایر مؤلفه‌های مرتبط با شرایط اقامت در زندان (Semikhvostov v. Russia, 2014, §79). در واقع، دیوان تأکید می‌کند که شرایط زندان پدیده‌ای تک‌عاملی نیست و قضاوت درباره انسان دوستانه بودن آن نمی‌تواند بر پایه متغیری واحد انجام شود. از این رو، ارائه یک معیار جهانی، ثابت و غیرقابل انعطاف برای تعیین حداقل فضای استاندارد ممکن نیست، زیرا نظام‌های زندان‌بانی از حیث منابع مالی ساختار اداری، شرایط اقلیمی، ظرفیت معماری و نوع زندان متفاوت‌اند.

نکته مهم دیگر، تمایز کارکردی میان اسناد پیشگیرانه و فرایندهای قضایی است. نهادهایی مانند کمیته منع شکنجه، بر اساس تحلیل کارشناسی و ارزیابی‌های میدانی، توصیه‌هایی ارائه می‌دهند که هدفشان ارتقای رفاه زندانیان و کاهش خطر نقض حقوق بشر است. در مقابل، دیوان مأموریت دارد وجود یا عدم وجود نقض یک حق بنیادین را در هر پرونده احراز کند. بر این اساس، فاصله وضعیت واقعی از استانداردهای توصیه‌ای تنها زمانی نقض ماده ۳ تلقی می‌شود که به آستانه «شدت لازم» برسد. رویکرد دیوان مبتنی بر تحلیل زمینه‌مند است و از اصولی مانند کرامت انسانی، منع رفتار غیرانسانی یا تحقیرآمیز و تناسب میان اهداف امنیتی

و آثار محدودکننده بر زندانی، به عنوان چارچوب تحلیلی استفاده می‌کند. بر همین اساس، کاهش فضای اختصاصی زمانی واجد اهمیت حقوقی است که آثار جسمانی و روانی آن از حد متعارف فراتر رود یا با تحقیر، فشار روانی یا محدودیت شدید آزادی عمل همراه باشد. پیچیدگی بار اثبات نیز نقش مهمی ایفا می‌کند. از آنجاکه شاکیان غالباً به مستندات رسمی دسترسی ندارند، دیوان با ارائه شواهد معقول و سازگار از سوی شاکی، بار اثبات را به دولت منتقل می‌کند. این سازوکار ضمن حمایت از زندانیان، مسئولیت‌پذیری دولت‌ها را تقویت می‌نماید. در عین حال، دیوان با درک محدودیت‌های عملیاتی دولت‌ها و نیاز به انعطاف‌پذیری مدیریتی در زندان‌ها، از تبدیل استانداردهای توصیه‌ای به قواعد الزام‌آور پرهیز می‌کند و ویژگی‌های خاص کشورهای مختلف را در ارزیابی لحاظ می‌نماید. با این حال، استانداردهای ارائه‌شده «کنوانسیون منع شکنجه» می‌توانند نقش «راهنمای تفسیری» داشته باشند (Mursić v. Croatia, 2016, §113). در این معنا، استانداردها نه منبع الزام‌آور، بلکه ابزارهای تحلیل تقویتی هستند که می‌توانند به قاضی کمک کنند تا در مواردی که وضعیت زندان در «منطقه خاکستری»^{۲۹} قرار دارد، تصویر روشن‌تری از حداقل‌های لازم برای انسان‌دوستانه بودن شرایط به دست آورد.

۳-۱-۲. معیارهای قضایی ارزیابی حداقل فضای اختصاصی زندانیان

در ارزیابی نقض ماده ۳ کنوانسیون، دیوان صرفاً به تعیین حداقل فضای اختصاصی هر زندانی بسنده نمی‌کند، بلکه به شیوه‌های محاسبه و سنجش این فضا نیز توجه دارد؛ امری که به طور مستقیم با کرامت انسانی و منع رفتارهای غیرانسانی یا تحقیرآمیز پیوند خورده است. بر اساس رویه دیوان، به ویژه در پرونده آنانیف و دیگران علیه روسیه، چهار معیار اساسی برای سنجش سازگاری شرایط سلول‌ها با ماده ۳ مطرح شده است که ابعاد کمی و کیفی نگهداری زندانیان را به صورت جامع دربرمی‌گیرد (Ananyev and Others v. Russia, 2012, §148). بررسی این معیارها امکان تحلیل دقیق‌تری از رویکرد دیوان فراهم می‌سازد.

نخستین معیار مساحت کلی سلول است که باید امکان تحرک عملی و آزادانه زندانی را فراهم کند. دیوان تأکید می‌کند که فضای اختصاص یافته صرفاً یک رقم صوری نیست، بلکه

۲۹. منظور از «منطقه خاکستری» (Grey Area) شرایطی است که وضعیت زندان به طور واضح نقض‌کننده یا کاملاً منطبق با استانداردهای انسانی نیست و قاضی برای تشخیص انسانی بودن شرایط نیاز به استفاده از استانداردهای بین‌المللی و ابزارهای تحلیلی دارد.

باید کارآمد و قابل استفاده باشد، به گونه‌ای که زندانی بتواند فعالیت‌های روزمره از جمله ایستادن، نشستن و جابه‌جایی را بدون تحمل فشار غیرمعارف انجام دهد. از این رو، وجود مساحت ظاهراً کافی، در صورتی که عملاً قابلیت استفاده نداشته باشد، پاسخ‌گویی الزامات ماده ۳ نخواهد بود. این رویکرد نشان می‌دهد که ارزیابی شرایط حبس باید مبتنی بر واقعیت عینی و کارکردی صورت گیرد. دومین معیار اختصاص حداقل سه مترمربع فضای انحصاری به هر زندانی است که به عنوان معیار عملی تشخیص وضعیت‌های بالقوه ناقض ماده ۳ شناخته می‌شود. دیوان تصریح کرده است که اختصاص فضایی کمتر از این میزان، اماره‌ای قوی بر نقض ماده ۳ ایجاد می‌کند و در چنین شرایطی، دولت مکلف است توجیهات قانع‌کننده ارائه دهد یا اقدامات اصلاحی مؤثر اتخاذ نماید. با این حال، در مواردی که فضای اختصاصی بیش از سه مترمربع، اما کمتر از استانداردهای توصیه شده بین‌المللی باشد، احراز نقض ماده ۳ مستلزم تحلیل جامع سایر شرایط از جمله امکانات سلول، مدت حبس و وضعیت جسمی و روانی زندانی خواهد بود. این تفکیک بیانگر رویکرد چندلایه و پرونده‌محور دیوان و پرهیز آن از اتکای صرف به معیارهای عددی است. سومین معیار تأمین محل خواب مجزا برای هر زندانی است. دیوان تأکید می‌کند که فقدان محل خواب شخصی می‌تواند به اختلال جدی در حقوق بنیادین منجر شود، زیرا به طور مستقیم بر کیفیت استراحت، سلامت روانی و احساس احترام به کرامت انسانی اثر می‌گذارد. اختصاص محل خواب مستقل، افزون بر جنبه بهداشتی، ضرورتی حقوقی برای تضمین رعایت ماده ۳ محسوب می‌شود و از فشار روانی و احساس تحقیر جلوگیری می‌کند. چهارمین معیار وجود سرویس بهداشتی مستقل درون سلول است، به گونه‌ای که به صورت مشترک با سلول‌های دیگر استفاده نشود. دیوان خاطرنشان می‌سازد که فقدان چنین امکانی می‌تواند شرایطی تحقیرآمیز و غیرانسانی ایجاد کند و حریم خصوصی و بهداشت فردی زندانی را به شدت مخدوش سازد. این معیار ارتباط مستقیمی با کرامت انسانی زندانیان و ماهیت پیشگیرانه ماده ۳ دارد.

نکته قابل توجه این است که فضای اشغال شده با تخت خواب و سرویس بهداشتی، در محاسبه فضای اختصاصی منظور نمی‌شود تا فضای واقعی قابل استفاده برای حرکت زندانی مبنای قرار گیرد. ارزیابی نهایی باید مبتنی بر نگاه ترکیبی باشد و در پیوند با دیگر شرایط اوضاع و احوال مرتبط، از جمله تهویه، نور، دسترسی به فضای باز، تراکم جمعیت و مدت

حبس، انجام شود. به طور کلی، رویه دیوان تلفیقی هوشمندانه از معیارهای عددی، کیفی و عملکردی ارائه می‌کند که تحقق حقوق بنیادین زندانیان را در چارچوب ماده ۳ تضمین می‌نماید و هم‌زمان توازن میان الزامات عملی مدیریت زندان‌ها و رعایت کرامت انسانی را برقرار می‌سازد.

۳-۲. پیش‌بینی تدابیر جبرانی مناسب در موارد تخصیص نامتناسب فضای سلول

تحلیل دیوان در تفسیر ماده ۳ کنوانسیون، بر اصل کرامت انسانی استوار است و نشان می‌دهد ارزیابی وضعیت زندانیان صرفاً بر مبنای مترای فضای اختصاصی سلول امکان‌پذیر نیست. قضات دیوان با استناد به رویکرد «کمیته بین‌المللی صلیب سرخ»^{۳۰} تصریح کرده‌اند که «حداقل فضای توصیه شده ماهیتی غیرالزام‌آور دارد و به تنهایی معیار قطعی برای تشخیص نقض حقوق بنیادین محسوب نمی‌شود. از این رو، علاوه بر فضای فیزیکی، سایر عناصر مرتبط با مدیریت زندان و خدمات ارائه شده نیز باید لحاظ شود (Mursić v. Croatia, 2016, §§62-63). با این حال، اختصاص کمتر از سه مترمربع فضای فردی در سلول‌های چندنفره، اماره‌ای بر نقض ماده ۳ است و دولت مکلف است با ارائه تدابیر جبرانی مؤثر، این اماره را رفع کند. بنابراین، تشخیص نهایی نقض این ماده منوط به ارزیابی کفایت این سازوکارهاست. در ادامه، کارکرد الزامات محیطی و تسهیلات حمایتی در جبران کمبود حداقل فضای اختصاصی و تحول رویکرد دیوان در ارزیابی شرایط حبس و تقویت استانداردهای حفاظت از کرامت زندانیان بررسی می‌شود.

۳-۲-۱. الزامات محیطی و تسهیلات حمایتی به عنوان تدابیر جبرانی

دیوان با اتکا به رویه قضایی پیشین خود، شرایط و تدابیر مرتبط با وضعیت حبس را بررسی و تصریح نموده است که فقدان هر یک از این عوامل، در صورت تخصیص کمتر از سه مترمربع فضا به هر زندانی، می‌تواند رفتار غیرانسانی یا تحقیرآمیز تلقی شود و با ماده ۳ کنوانسیون مغایرت داشته باشد. از جمله این تدابیر و سازوکارها می‌توان به «امکان تفریح و ورزش در فضای باز»، «تأمین تغذیه مناسب»، «رعایت الزامات اولیه بهداشتی»، «وجود نور و جریان هوای طبیعی»، «دسترسی به تهویه»، «مناسب بودن تأسیسات گرمایشی» و «امکان استفاده خصوصی از توالت» اشاره نمود.

در خصوص حق زندانیان در برخورداری از امکانات تفریحی و ورزش در فضای باز، دیوان با

30. International Committee of the Red Cross

استناد به استانداردهای کنوانسیون منع شکنجه تأکید کرده است که همه زندانیان باید روزانه حداقل یک ساعت در فضای باز فرصت ورزش داشته باشند. امکانات ورزشی در فضای باز باید از کیفیتی مناسب برخوردار باشد و فضای اختصاص یافته تا حد امکان در برابر شرایط نامساعد جوی محافظت شود. افزون بر این، فعالیت‌های تفریحی و ورزشی باید بخشی از برنامه جامع فعالیت‌های خارج از سلول تلقی شود و مدت آن مستقل از سایر فعالیت‌ها محاسبه گردد (Ananyev and Others v. Russia, 2012, §§150-152). در زمینه تغذیه، دیوان بر این نکته تأکید دارد که ارائه غذای ناکافی یا نامناسب می‌تواند مصداق نقض ماده ۳ کنوانسیون باشد. برای مثال، در پرونده‌ای که زندانی صرفاً یک وعده غذایی در روز دریافت می‌کرد، دیوان این اقدام را مصداقی از رفتار غیرانسانی و تحقیرآمیز تشخیص داد (Kadiķis v. Latvia, 2006, §55). هرچند دیوان به محدودیت‌های مالی احتمالی در تأمین غذای کافی و متناسب توجه دارد، اما تأکید می‌کند که مقامات باید میان ملاحظات بودجه‌ای و الزامات حقوق بشر توازن برقرار کنند. همچنین، نیازهای ناشی از رژیم‌های غذایی انتخابی نظیر گیاه‌خواری، یا رژیم غذایی مبتنی بر باورهای مذهبی زندانیان باید رعایت شود (Jakóbski v. Poland, 2010, §§48-55). در خصوص الزامات بهداشتی، دیوان دسترسی به امکانات مجهز و کافی را ضرورتی اساسی برای حفظ سلامت جسمانی، روانی و حیثیتی زندانیان دانسته است. فقدان امکانات مناسب، از جمله محدودیت در استفاده از حمام یا توالت، می‌تواند مصداق نقض معیارهای انسانی باشد. بر همین اساس، سازوکارهای بهداشتی باید شامل اقداماتی نظیر مقابله با آفات و حیوانات موذی، تأمین مواد شوینده و ضد عفونی‌کننده، بازیابی منظم ملحفه‌ها و گندزدایی محل نگهداری مواد غذایی باشد (Neshkov and Others v. Bulgaria, 2015, §243).

وجود نور و جریان هوای طبیعی از الزامات بنیادین حفظ سلامت جسمانی و روانی زندانیان شمرده می‌شود و فقدان آن، به ویژه در سلول‌های کوچک و چندنفره، می‌تواند رفتار غیرانسانی یا تحقیرآمیز تلقی شود. دسترسی به تهویه مناسب به عنوان مکمل نور طبیعی اهمیت دارد و کمبود آن می‌تواند تراکم گرما، رطوبت و بوی نامطبوع را تشدید کند و سلامت جسمانی و روانی زندانی را به مخاطره اندازد. همچنین، مناسب بودن تأسیسات گرمایشی در شرایط اقلیمی سرد ضروری است و دیوان اعلام کرده است که سرمای شدید ناشی از نقص سیستم گرمایشی، به ویژه در سلول‌های کوچک و بدون تهویه می‌تواند به تنهایی موجب نقض ماده ۳ گردد.

نهایتاً، امکان استفاده خصوصی از توالی یکی از عناصر کلیدی تضمین کرامت انسانی است و فقدان حریم خصوصی در سلول‌های چندنفره، عاملی تعیین‌کننده در احراز رفتار تحقیق‌آمیز است. این عناصر محیطی و تسهیلاتی، محور ارزیابی دیوان از رعایت ماده ۳ را تشکیل می‌دهند و رعایت آن‌ها برای تأمین شرایط حبس انسانی الزامی است (Peers v. Greece, 2001, §§70-75).

۲-۲-۳. تحول رویکرد دیوان در ارزیابی شرایط نگهداری زندانیان

در رویه قضایی دیوان درباره شرایط نگهداری زندانیان و میزان فضای تخصیص یافته به آنان روندی تدریجی اما معنادار از تحول در تفسیر و اعمال ماده ۳ کنوانسیون مشاهده می‌شود. تا سال ۲۰۱۳، رویکرد غالب دیوان بر این اساس بود که تخصیص فضایی کمتر از سه مترمربع برای هر زندانی، در صورتی که کوتاه‌مدت، موردی و شدت آن ناچیز باشد، به تنهایی موجب نقض ماده ۳ محسوب نمی‌شود.^{۳۱} در این دوره، معیار اصلی ارزیابی دیوان، شدت رنج و طول مدت حبس بود و نه صرفاً محدودیت فیزیکی سلول. این امر نشان‌دهنده تفسیری انعطاف‌پذیرتر و کمتر مداخله‌گر نسبت به شرایط مادی زندان است، به گونه‌ای که کوتاهی مدت حبس می‌توانست عاملی تعیین‌کننده در احراز یا عدم احراز نقض ماده ۳ باشد. با این حال، از سال ۲۰۱۴، رویکرد دیوان تغییر یافت. دیوان تصریح کرد که کوتاه بودن مدت حبس، هرچند در ارزیابی شدت رنج یا تحقیر ناشی از شرایط نامطلوب مؤثر است، اما به خودی خود نمی‌تواند مانع شمول ماده ۳ شود. به بیان دیگر، اگر سایر عناصر لازم برای احراز نقض ماده ۳ فراهم باشد، حتی یک دوره نسبتاً کوتاه از ازدحام در سلول یا شرایط نامطلوب حبس نیز می‌تواند واجد وصف غیرانسانی یا تحقیرآمیز باشد. این تغییر تفسیری بیانگر حساسیت افزون دیوان نسبت به استانداردهای حقوق بشری و ضرورت جلوگیری از توجیحات دولت‌هاست، زیرا دولت‌ها می‌توانستند با استناد به کوتاهی مدت حبس، محرومیت‌های جدی یا شرایط نامطلوب نگهداری را موجه جلوه دهند. دیوان با اصلاح رویکرد خود، رعایت کرامت انسانی و تأمین شرایط حداقلی انسانی در محیط زندان را تعهدی مطلق اعلام کرد.

۳۱. برای نمونه، در پرونده فیتسوف و دیگران علیه روسیه، یکی از محکومان به مدت نوزده روز تنها از ۲ مترمربع فضای اختصاصی برخوردار بود (Fetisov and Others v. Russia, 2012, §§134-138). همچنین در قضیه بلایف، شرایط نگهداری یکی از زندانیان به گونه‌ای بود که وی ابتدا به مدت ده روز در فضایی معادل ۲۹۵ مترمربع و سپس به مدت بیست و شش روز در فضایی معادل ۲۹۷ مترمربع قرار داشت (Belyayev v. Russia, 2013, §§33-36). علاوه بر این، دیوان در دعوی کورکوفسکی علیه روسیه نقض ماده ۳ کنوانسیون را احراز نمود، درحالی‌که فرد مورد نظر در چهار روز نخست، تنها از ۲٫۱ مترمربع و در چهار روز بعدی از ۲٫۶ مترمربع فضای اختصاصی برخوردار بود (Kurkowski v. Poland, 2013, §§66-67).

علاوه بر این، دیوان با اتکا به استانداردهای بین‌المللی، از جمله اصول مندرج در کنوانسیون منع شکنجه، تأکید می‌کند که زندانیان باید امکان گذراندن بخش معقولی از روز در خارج از سلول و مشارکت در فعالیت‌های هدفمند مانند کار، ورزش و آموزش را داشته باشند (Webster, 2019, p.77). این تأکید نشان می‌دهد که معیارهای دیوان محدود به ابعاد فیزیکی سلول نیست و بر حفظ سلامت جسمی و روانی و امکان مشارکت در زندگی روزمره نیز مبتنی است و رویکردی جامع‌تر و نزدیک‌تر به درک معاصر از کرامت انسانی ارائه می‌دهد. دیوان اعلام کرده است که اماره نقض ماده ۳ تنها زمانی قابل رد است که سه شرط هم‌زمان برقرار باشد: نخست، تخصیص کمتر از سه مترمربع باید کوتاه‌مدت، موردی و شدت آن ناچیز باشد؛ دوم، زندانی از امکان حضور در فضای باز و مشارکت در فعالیت‌های هدفمند خارج از سلول برخوردار باشد؛ و سوم، زندان باید به طور کلی دارای شرایط مناسب و فاقد عوامل تشدیدکننده مشقت باشد. این معیارها چارچوب تحلیلی روشنی برای دولت‌ها ترسیم می‌کند و نشان می‌دهد که صرفاً با تحقق مجموع این شرایط است که می‌توان از وقوع نقض ماده ۳ جلوگیری نمود.

در مجموع، رویکرد جدید دیوان بازتابنده تفسیری مترقی و پیشگیرانه است که بر کرامت انسانی، شرایط کلی نگهداری و ضرورت فعالیت‌های هدفمند تمرکز دارد. در این رویکرد، عوامل کیفی و کمی، از جمله فضای کافی، امکان فعالیت‌های روزانه و استانداردهای عمومی سلول، نقش محوری در تصمیم‌گیری دیوان دارند و سطح بالاتری از حمایت حقوق بشری برای زندانیان تضمین می‌شود. این تحول نشان‌دهنده تغییر نگرش دیوان از تمرکز صرف بر طول مدت حبس به رویکردی جامع و مبتنی بر کرامت انسانی است.

نتیجه‌گیری

اگرچه بند ۲ ماده ۱۵ کنوانسیون بر اطلاق قاعده منع شکنجه در ماده ۳ تصریح و دیوان نیز بر حمایت قاطع از آن تأکید می‌ورزد، اما هر رفتار خشونت‌آمیز یا آزار جسمی و روانی، بدون ارزیابی موردی، به خودی خود مصداق ماده ۳ محسوب نمی‌شود. در بررسی هر مورد، عواملی چون هدف و قصد مرتکب، شدت و مدت سوءرفتار، آثار جسمی یا روانی آن بر قربانی و ویژگی‌های شخصی وی مانند جنسیت، سن و وضعیت سلامت باید مدنظر قرار گیرد. به این ترتیب، اطلاق قاعده منع شکنجه نسبی است و شمول ماده ۳ منوط به آن است که سوءرفتار از نظر شدت و ماهیت

از آستانه‌ای مشخص فراتر رود. بر اساس این معیارها، سوءرفتارهای ناقض ماده ۳ می‌توانند به صورت پلکانی و در یک سلسله مراتب «شدت» طبقه‌بندی شوند که به طور کلی شامل سه سطح «تحقیرآمیز»، «غیرانسانی» و در بالاترین مرتبه، «شکنجه» است.

بررسی رویه قضایی دیوان نشان می‌دهد که این مرجع در تبیین تعهدات ناشی از ماده ۳ کنوانسیون، مسئولیت مقامات مختلف دستگاه عدالت کیفری ملی، از جمله پلیس قضایی (ضابطان دادگستری)، قضات رسیدگی‌کننده و مسئولان زندان را تفکیک کرده و معیارها و الزامات مربوط به اجرای صحیح و مؤثر قاعده منع شکنجه را برای هر یک مشخص ساخته است. درخصوص پلیس قضایی، دیوان تصریح دارد که توسل به زور و استفاده از ابزارهای بازدارنده فقط در حد ضرورت و با رعایت اصل تناسب مجاز است و مشروعیت آن منوط به احراز شرایط خاص هر پرونده است. بار اثبات وجود ضرورت و تناسب بر عهده مقامات ملی است که باید با ارائه دلایل کافی، نبود راهکار جایگزین را ثابت نمایند. در این راستا، دیوان عواملی چون شدت و نوع اتهام، سوابق کیفری، انطباق اقدام با قوانین داخلی، قانونی بودن فرایند بازداشت، تناسب میان رفتار متهم و واکنش پلیس، آثار آن بر سلامت فرد و اثبات ضرورت عینی را ارزیابی می‌کند. در رابطه با قضات رسیدگی‌کننده، دیوان تأکید دارد که ماهیت مجازات‌ها باید با اصول حقوق بشر منطبق باشد. به موجب تصویب پروتکل شماره ۱۳ درباره الغای مطلق مجازات اعدام و الحاق آن از سوی دولت‌های عضو، دیوان اعلام کرده است که مجازات اعدام، حتی با استناد به ماده ۲، فاقد مشروعیت است و از منظر ماده ۳، «غیرانسانی یا تحقیرآمیز» تلقی می‌شود. همچنین دیدگاه دیوان نسبت به مجازات حبس ابد تحول یافته و اعلام شده است که این مجازات، صرفاً در صورتی با ماده ۳ سازگار است که محکوم علیه نه تنها در نظریه، بلکه در مقام عمل نیز از امکان واقعی و مؤثر بهره‌مندی از آزادی مشروط برخوردار باشد. دیوان همچنین دستگاه عدالت کیفری ملی را مکلف دانسته است که نسبت به تأمین شرایط مناسب نگهداری زندانیان اقدام نماید. بر این اساس، مسئولان زندان موظف‌اند در تعیین حداقل فضای اختصاصی، معیارهای دیوان را رعایت کنند تا زندانیان بدون تحمل مشقت یا فشار غیرمتعارف، اوقات خود را در محیط سلول سپری نمایند. هرچند قضات استراسبورگ معیار مطلق تعیین نکرده‌اند، اما رویه قضایی دیوان نشان می‌دهد که سه مترمربع فضای مفید برای هر زندانی به عنوان یک معیار مرجع پذیرفته شده است. بر این

مبنا، در مواردی که فضای اختصاصی کمتر از این میزان باشد، اصل بر نقض ماده ۳ است و بار اثبات بر عهده دولت است که نشان دهد با اقدامات جبرانی و تدابیر مکمل، از کرامت زندانیان صیانت شده است.

با مرور بیش از شش دهه عملکرد دیوان، به روشنی می‌توان دریافت که این نهاد به عنوان مرجعی زنده و پویا، با رویکردی مقتدرانه و در عین حال منعطف، نه تنها در قالبی ایستا در زمان گذشته متوقف نمانده، بلکه همواره با در نظر گرفتن شرایط و مقتضیات روز و همگام با تحولات مستمر زندگی بشر، ایفای نقش نموده است. دیوان به عنوان یک نهاد جریان‌ساز در حوزه حقوق بشر، توانسته است افزون بر اجرای مؤثر و قابل قبول الزامات مندرج در کنوانسیون در خصوص اصل منع شکنجه، نقشی بنیادین و انکارناپذیر در توسعه و تحول سازنده این قاعده در نظام بین‌المللی حقوق بشر و نظام‌های کیفری ملی ایفا کند. بر همین اساس، رویه قضایی دیوان ناظر بر الزامات ماده ۳ کنوانسیون و تعهدات ناشی از قاعده منع شکنجه، فراتر از چارچوب‌های اروپایی، قابلیت تأثیرگذاری بر نظام حقوقی کشورهایی مانند ایران را نیز دارد. در ایران، هرچند قاعده منع شکنجه در قانون اساسی تصریح شده است، اما خلأهای عملی و اجرایی، از جمله ضعف نظارت قضایی و نبود تعریف دقیق از مصادیق شکنجه و رفتار غیرانسانی یا تحقیرآمیز، همچنان مانع تحقق کامل این قاعده می‌شوند. مطالعه آرای دیوان نشان می‌دهد که تعیین معیارهای روشن برای شدت و ماهیت رفتار، تفکیک مسئولیت نهادهای مختلف عدالت کیفری و تأکید بر اثبات ضرورت و تناسب در اقدامات مقامات، می‌تواند الگوی عملی ارزشمندی برای قانون‌گذار و مقامات قضایی ایران فراهم آورد. در این راستا، تمام آرای دیوان و تفسیرهای ارائه‌شده این مرجع، ظرف مدت کوتاهی پس از صدور، در یکی از وبگاه‌های رسمی دیوان تحت عنوان «پایگاه داده مستندات حقوق بشر»^{۳۲} منتشر می‌شود و در دسترس عموم قرار می‌گیرد. به این ترتیب، بهره‌گیری از رویه دیوان، علاوه بر ارتقای رعایت حقوق بنیادین در سطح ملی، امکان تقویت سازوکارهای اجرایی، ارتقای آموزش و نظارت بر عملکرد نهادهای قضایی و طراحی رویه‌های مبتنی بر استانداردهای حقوق بشری را نیز فراهم می‌سازد، به گونه‌ای که تحقق قاعده منع شکنجه نه تنها در متون قانونی، بلکه در عمل نیز قابل حصول باشد.

32. <https://hudoc.echr.coe.int>

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

مقاله هیچ کمک مالی مشخصی از نهادهای دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده اول به عنوان نویسنده مسئول، حدود ۸۰ درصد از فعالیت‌های مرتبط با پژوهش، از جمله استخراج و تحلیل داده‌ها، تهیه پیش نویس اولیه مقاله و تدوین نسخه‌های بازنگری شده را بر عهده داشته است. سایر نویسندگان به عنوان همکاران علمی، حدود ۲۰ درصد از کار را انجام داده‌اند و تمرکز آن‌ها بر اعتبارسنجی داده‌ها و نظارت بر فرایندها به منظور اطمینان از صحت و قابلیت اتکای تحلیل‌ها بوده است.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در نگارش و آماده‌سازی این مقاله، از هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که در نگارش این مقاله هیچ گونه تعارض منافع ندارند.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از هر گونه جعل و سرقت علمی و هر گونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب نموده‌اند.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

بخشی از داده‌ها از طریق پیوند زیر به صورت عمومی در دسترس است:

<https://hudoc.echr.coe.int>

سپاسگزاری

نویسندگان مایل‌اند از داوران ناشناس بابت نظرات سازنده‌شان تشکر کنند.

فهرست منابع

۱. اردبیلی، محمدعلی. (۱۴۰۳ش). **منع شکنجه** (گزیده مقالات). تهران: میزان.
۲. اردبیلی، محمدعلی. (۱۳۷۷ش). گفتاری درباره شکنجه و پیشگیری از آن. **تحقیقات حقوقی**، (۲۱ و ۲۲)، ۱۰۵-۱۲۰.
۳. اردبیلی، محمدعلی. (۱۳۷۰ش). شکنجه. **تحقیقات حقوقی**، (۹)، ۱۷۹-۲۱۵.
۴. بیگ‌زاده، ابراهیم. (۱۳۸۵ش). سازوکارهای پیشگیری از شکنجه و مجازات‌ها یا رفتارهای ظالمانه، غیرانسانی و تحقیرکننده در پرتو پروتکل ۱۸ دسامبر ۲۰۰۲ م. **آموزه‌های حقوق کیفری**، (۱۹)، ۴۵-۶۰.
۵. پورباقرانی، حسن؛ رحیمی، رؤف. (۱۳۹۵ش). مطالعه تطبیقی جرم شکنجه در حقوق ایران و کنوانسیون منع شکنجه. **مجله حقوقی دادگستری**، ۸۰ (۹۳)، ۳۷-۶۰. <https://doi.org/10.22106/ajz.2016.19858>
۶. تقی‌پور، علیرضا. (۱۳۹۶ش). تأثیر نظام حقوق بشر بر اساسنامه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی در زمینه مجازات اعدام. پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی، (۱۰)، ۱۰۱-۱۲۵.
۷. جلالی، علیرضا. (۱۴۰۰ش). تفسیر اخراج اتباع بیگانه ذیل قاعده منع شکنجه در رویه دیوان اروپایی حقوق بشر. **مطالعات حقوق عمومی**، (۴)، ۵۱ (۱۶۰۳-۱۶۲۱). <https://doi.org/10.22059/jplsq.2020.293082.2253>
۸. جلالی، علیرضا؛ مظهری، محمد؛ و مالدار، محمدحسن. (۱۴۰۳ش). ارزیابی کیفر حبس ابد در پرتو ماده ۳ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر. **مطالعات حقوق عمومی**، (۳)، ۵۴ (۲۰۵۵-۲۰۷۲).
۹. حبیب‌زاده، محمدجعفر؛ مالدار، محمدحسن؛ و شوکتی احمدآباد، زهرا. (۱۴۰۲ش). بازنگری در کیفرهای بدنی در پرتو بازخوانی قاعده «هم‌نشینی عقل و شرع». **پژوهشنامه حقوق کیفری**، (۲۷)، ۱۴ (۱۹۷-۲۱۸). <https://doi.org/10.22124/JOL.2023.23654.2363>
۱۰. حیدری‌پوری، مریم؛ میرعباسی، سید باقر؛ و عسگرخانی، ابومحمد. (۱۳۹۹ش). بررسی ضمانت‌های منع شکنجه در اسناد حقوق بین‌الملل بشر و مقایسه آن با قوانین و مقررات ایران. **پژوهشنامه حقوق تطبیقی**، (۱)، ۴ (۱۵۷-۱۸۴). <https://doi.org/10.22080/ips.2020.16485.1157>
۱۱. خالقی، علی. (۱۴۰۴ش). **نکته‌ها در قانون آیین دادرسی کیفری**. تهران: شهر دانش.
۱۲. رضوی فرد، بهزاد. (۱۳۹۱ش). کارآمدی و ناکارآمدی کیفر حبس ابد در حقوق کیفری بین‌المللی. **پژوهش حقوق کیفری**، (۱)، ۱۱ (۱۸۱-۲۰۳).
۱۳. زمانی، سید قاسم؛ باقری، فرشته. (۱۳۹۴ش). راهکارهای حل تعارض میان تعهدات ناشی از استرداد و تعهدات حقوق بشری دولت‌ها. **پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی**، (۵)، ۳ (۱۳۷-۱۵۸).
۱۴. زمانی، سید قاسم؛ نساری، الناز. (۱۳۹۱ش). چالش‌های حکم کیفر حبس ابد از منظر حقوق بین‌الملل کیفری. **آموزه‌های حقوق کیفری**، (۳)، ۹ (۷۹-۱۰۰).

۱۵. سواری، حسن؛ راغب، نیلوفر. (۱۴۰۲ش). اعمال حاشیه صلاحیت در پرتو مکاتب حقوقی و رویه دیوان اروپایی حقوق بشر. **حقوق بشر**، ۱۸(۱)، ۱۵۷-۱۷۷. <https://doi.org/10.22096/hr.2023.554825.1482>
۱۶. طهماسبی، جواد. (۱۴۰۲ش). آیین دادرسی کیفری. (ج. ۳، چاپ سوم). تهران: میزان.
۱۷. کریس، ژان ماری. (۱۳۹۵ش). **مروری بر تاریخ مجازات اعدام**، (ترجمه رضا ناصحی). واشنگتن: بنیاد عبدالرحمن پرومند.
۱۸. ممتاز، جمشید؛ متوسل، سیروس. (۱۳۹۵ش). حق بر دادرسی در کنوانسیون اروپایی حقوق بشر. **مطالعات حقوق عمومی**، ۴۶(۴)، ۸۵۵-۸۷۲. <https://doi.org/10.22059/jplsq.2016.60521>
۱۹. موسوی، سید عباس. (۱۴۰۳ش). **شکجه در سیاست جنایی ایران، سازمان ملل متحد و شورای اروپا**. تهران: دادگستر.
۲۰. مؤذن زادگان، حسنعلی؛ راسته، مرتضی. (۱۴۰۳ش). ایجاد موازنه میان «اصل علنی بودن دادرسی کیفری» و «حفاظت از امنیت ملی» (مطالعه در رویه قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر و اسناد بین المللی). **دیدگاه‌های حقوق قضایی**، ۲۹(۱۰۸)، ۲۰۳-۲۳۹. <https://doi.org/10.22034/jlvi.2025.2026433.1158>
۲۱. میرمحمدصادقی، حسین. (۱۴۰۳ الف). **حقوق جزای بین الملل**، (چاپ هشتم). تهران: میزان.
۲۲. میرمحمدصادقی، حسین. (۱۴۰۳ ب). **دادگاه کیفری بین المللی**، (چاپ سیزدهم). تهران: دادگستر.
۲۳. میرمحمدصادقی، حسین. (۱۴۰۲ش). **حقوق جزای عمومی**، (ج. ۳، چاپ دوم). تهران: دادگستر.
۲۴. نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۴۰۳ش)، «از کیفر تا شکجه». دیپاچه در: موسوی، سید عباس، **شکجه در سیاست جنایی ایران، سازمان ملل متحد و شورای اروپا**، (چاپ دوم). تهران: دادگستر.
۲۵. نوبهار، رحیم؛ علیزاده طباطبایی، سید حسین؛ و آیتی، سید محمدرضا. (۱۳۹۷ش). ممنوعیت مطلق شکجه: چشم‌اندازی اسلامی. **تحقیقات حقوقی**، ۲۱(۸۱)، ۱۶۳-۱۹۰. <https://doi.org/10.22034/jr.2018.113128>
26. Askar, Y. (2004). *Implementing International Humanitarian Law from the Ad Hoc Tribunals to a Permanent International Criminal Court*. New York: Routledge.
27. Delmas-Marty, M. (2021). *The European Convention for the Protection of Human Rights: International Protection Versus National Restrictions*. Amsterdam: Brill.
28. Dressler, J.; Michaels, A. and Simmons, R. (2024). *Understanding criminal procedure; Adjudication*. Vol.2, Durham, NC: Carolina Academic Press.
29. European Court of Human Rights. (2022). *Guide on Article 3 of the Convention – Prohibition of torture*. Strasbourg: Council of Europe.
30. Kempees, P. (2017). *Thoughts on Article 15 of the European Convention on Human Rights*. Strasbourg: Wolf Legal Publishers.
31. Kummerer, S. (2023). *An estimated 500 people have died from police use of tasers*

- nationwide between 2010-2021**. Available at: <https://abc11.com/taser-stun-gun-deaths-nc-nationwide-raleigh-police/12719372/> Accessed 9 April 2025.
32. Mavronicola, N. (2021). *Torture, Inhumanity and Degradation under Article 3 of the ECHR; Absolute Rights and Absolute Wrongs*. London: Bloomsbury Publishing.
33. Nellis, A. (2021). *No End in Sight: America's Enduring Reliance on Life Sentences*. Washington, D.C.: The Sentencing Project.
34. Paciocco, D. (2005). When Open Courts Meet Closed Government. *Journal of Law and Social Policy*, 29(1), 385-418. <https://doi.org/10.60082/2563-8505.1084>
35. Quiroga-Garza, M. and Others (2023). Noxious Effects of Riot Control Agents on the Ocular Surface: Pathogenic Mechanisms and Management. *Frontiers in Toxicology*, 5 (5), 1-10. <https://doi.org/10.3389/ftox.2023.1118731>
36. Rodley, N. and Pollard, M. (2011). *The Treatment of Prisoners under International Law*. Oxford: Oxford University Press.
37. Simon, J. and Sparks, R. (2013). *Punishment and Human Rights; SAGE Handbook of Punishment and Society*. London: SAGE Publications Ltd.
38. Smit, D. and Appleton, C. (2019). *Life imprisonment: A Global Human Rights Analysis*. Harvard: Harvard University Press.
39. Van Dijk, P.; Van Hoof, F.; Van Rijn, A. and Zwaak, L. (2018). *Theory and Practice of the European Convention of Human Rights*. Cambridge: Intersentia Ltd.
40. Webster, E. (2019). *Dignity, Degrading Treatment and Torture in Human Rights Law: The Ends of Article 3 of the European Convention on Human Rights*. London: Routledge, Taylor & Francis Group.

آرای دیوان اروپایی حقوق بشر

41. A v. Russia (No.37735/09), Judgment of 12 November 2019.
42. Al-Adsani v. The United Kingdom (No.35763/97), Judgment of 21 November 2000.
43. Al-Saadoon and Mufdhi v. The United Kingdom (No.61498/08), Judgment of 2 March 2010.
44. Ananyev and Others v. Russia (Nos.42525/07 and 60800/08), Judgment of 10 January 2012.
45. A.P v. Slovakia (No.10465/17), Judgment of 28 January 2020.

46. Belyayev v. Russia (No.9967/06), Judgment of 17 October 2013.
47. Berliński v. Poland (Nos.27715/95 and 30209/96), Judgment of 20 June 2002.
48. Dembele v. Switzerland (No.74010/11), Judgment of 24 September 2013.
49. Federici v. France (No.52302/19), Judgment of 3 April 2025.
50. Fetisov and Others v. Russia (No.43710/07 and Others), Judgment of 17 January 2012.
51. Funke v. France (No.10828/84), Judgment of 25 February 1993.
52. Gäfgen v. Germany (No.22978/05), Judgment of 1 June 2010.
53. Georgiev and Others v. Bulgaria (No.51284/09), Judgment of 30 September 2014.
54. Gutsanovi v. Bulgaria (No.34529/10), Judgment of 15 October 2013.
55. Herczegfalvy v. Austria (No.10533/83), Judgment of 24 September 1992.
56. Horion v. Belgium (No.37928/20), Judgment of 9 May 2023.
57. Hutchinson v. The United Kingdom (No.57592/08), Judgment of 17 January 2017.
58. Ilievi and Ganchevi v. Bulgaria (No.69154/11 and 69163/11), Judgment of 8 June 2021.
59. Izci v. Turkey (No.42606/05), Judgment of 23 July 2013.
60. Jakóbski v. Poland (No.18429/06), Judgment of 7 December 2010.
61. Kadiķis v. Latvia (No.62393/00), Judgment of 4 May 2006.
62. Karachentsev v. Russia (No.23229/11), Judgment of 17 April 2018.
63. Kruslin v. France (No.11801/85), Judgment of 24 April 1990.
64. Kupinskyy v. Ukraine (No.5084/18), Judgment of 10 November 2022.
65. Kurkowski v. Poland (No.36228/06), Judgment of 9 April 2013.
66. Mikheyev v. Russia (No.77617/01), Judgment of 26 January 2006.
67. Mursić v. Croatia (No.7334/13), Judgment of 20 October 2016.
68. Neshkov and Others v. Bulgaria (Nos.36925/10 and Others), Judgment of 27 January 2015.
69. Oliveira v. Portugal (No.78103/14), Judgment of 31 January 2019.
70. Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland (No.14234), Judgment of 29 October 1992.
71. Peers v. Greece (No.28524/95), Judgment of 19 April 2001.
72. Petrosyan v. Azerbaijan (No.32427/16), Judgment of 4 November 2021.
73. P.M. and F.F v. France (Nos.60324/15 and 60335/15), Judgment of 18 February 2021.
74. Pranjčić-M-Lukić v. Bosnia and Herzegovina (No.4938/16), Judgment of 2 June 2020.

75. *Raninen v. Finland* (No.20972/92), Judgment of 16 December 1997.
76. *Roth v. Germany* (Nos.6780/18 and 30776/18), Judgment of 22 October 2020.
77. *Sanchez-Sanchez v. The United Kingdom* (No.22854/20), Judgment of 3 November 2022.
78. *Selmouni v. France* (No.25803/94), Judgment of 28 July 1999.
79. *Semikhvostov v. Russia* (No.2689/12), Judgment of 6 February 2014.
80. *Shamayev and Others v. Georgia and Russia* (No.36378/02), Judgment of 12 April 2005.
81. *Shishanov v. The Republic of Moldova* (No.11353/06), Judgment of 18 February 2015.
82. *Shlykov and Others v. Russia* (Nos.78638/11 and Others), Judgment of 19 January 2021.
83. *Streicher v. Germany* (No.40384/04), Judgment of 10 February 2009.
84. *Svinarenko and Slyadnev v. Russia* (Nos.32541/08 and 43441/08), Judgment of 17 July 2014.
85. *The Sunday Times v. The United Kingdom* (No.6538/74), Judgment of 26 April 1979.
86. *Torkoly v. Hungary* (No.4413/06), Judgment of 5 April 2011.
87. *Tyrer v. The United Kingdom* (No.5856/72), Judgment of 25 April 1978.
88. *Vasilescu v. Belgium* (No.64682/12), Judgment of 25 November 2014.
89. *Vinter and Others v. The United Kingdom* (Nos.66069/09 and Others), Judgment of 9 July 2013.
90. *Zeynalov v. Azerbaijan* (No.69460/12), Judgment of 10 September 2020.

Resources

1. Ardebili, M.A. (2024). **Prohibition of Torture** (Selected Articles). Tehran: Mizan. [In Persian]
2. Ardebili, M.A. (1999). A speech about torture and preventing it. *Legal Research Quarterly*, 1(21&22), 105-120. [In Persian]
3. Ardebili, M.A. (1991). Torture. *Legal Research Quarterly*, 1(9), 179-215. [In Persian]
4. Askar, Y. (2004). **Implementing International Humanitarian Law from the Ad Hoc Tribunals to a Permanent International Criminal Court**. New York: Routledge.
5. Beigzadeh, E. (2006). Mechanism of Prevention of Torture and Unjust, Non-human and Humiliating Punishments or Behaviors in the Protocol of 2002 A.D. *Criminal Law Doctrines*, 2(19), 45-60. [In Persian]
6. Carbasse, J.M. (2011). **La peine de mort**. Paris: Presses Universitaires de France (PUF).
7. Delmas-Marty, M. (2021). **The European Convention for the Protection of Human Rights: International Protection Versus National Restrictions**. Amsterdam: Brill.
8. Dressler, J.; Michaels, A. and Simmons, R. (2024). **Understanding criminal procedure; Adjudication**. Vol.2, Durham, NC: Carolina Academic Press.
9. European Court of Human Rights. (2022). **Guide on Article 3 of the Convention – Prohibition of torture**. Strasbourg: Council of Europe.
10. Habibzadeh, M.J.; Maldar, M.H. and Shokati Ahmadabad, Z. (2023). Review in corporal punishments in the light of re-reading the rule of coexistence of Reason and Sharia. *Criminal Law Research*, 14(27), 197-2018. <https://doi.org/10.22124/jol.2023.23654.2363> [In Persian]
11. Heydaripouri, M.; Mirabbasi, B. and Asgarkhani, A. (2020). Investigating Torture Guarantees in Iran and Comparing them with International Human Rights Instruments. *Comparativ Law Quarterly*, 4(1), 157-184. <https://doi.org/10.22080/lps.2020.16485.1157> [In Persian]
12. Jalali, A.R. (2022). The Interpretation of the Expulsion of Foreigners in the Framework of the Prohibition of Torture in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights. *Public Law Studies Quarterly*, 51(4), 1603-1621. <https://doi.org/10.22059/jpls.2020.293082.2253> [In Persian]
13. Jalali, A.R.; Mazhari, M. and Maldar, M.H. (2022). Assessing Life Imprisonment Sentence in Light of Article 3 of the European Convention on Human Rights. *Public Law Studies Quarterly*, 54(3), 2055-2072. <https://doi.org/10.22059/jpls.2022.347366.3164> [In Persian]

14. Kempees, P. (2017). *Thoughts on Article 15 of the European Convention on Human Rights*. Strasbourg: Wolf Legal Publishers.
15. Khaleghi, A. (2025). *Brief Commentaries Code of Criminal Procedure*. Tehran: Sharhr-e Danesh. [In Persian]
16. Kummerer, S. (2023). An estimated 500 people have died from police use of tasers nationwide between 2010-2021. Available at: <https://abc11.com/taser-stun-gun-deaths-nc-nationwide-raleigh-police/12719372/> Accessed 9 April 2025.
17. Mavronicola, N. (2021). *Torture, Inhumanity and Degradation under Article 3 of the ECHR; Absolute Rights and Absolute Wrongs*. London: Bloomsbury Publishing.
18. Mirmohammad-sadeghi, H. (2024/A). *International Criminal Law*. Tehran: Mizan. [In Persian]
19. Mirmohammad-sadeghi, H. (2024/B). *The International Criminal Court*. Tehran: Dadgostar. [In Persian]
20. Mirmohammad-sadeghi, H. (2023). *General Criminal Law*. Vol.3, Tehran: Dadgostar. [In Persian]
21. Moazenzadegan, H.A. and Rasteh, M. (2025). Balancing the Principle of Public Criminal Proceedings with National Security Protection (A Study of the Case Law of the European Court of Human Rights and International Instruments). *Judicial Law Views*, 29(108), 203-239. <https://doi.org/10.22034/jlvi.2025.2026433.1158> [In Persian]
22. Momtaz, J. and Motevassel, S. (2017). The right of access to Justice in the European convention on Human Rights. *Public Law Studies Quarterly*, 46(4), 855-872. <https://doi.org/10.22059/jplsq.2016.60521> [In Persian]
23. Mousavi, A. (2024). *Torture in the Criminal Policy of Iran, the United Nations and the Council of Europe*. Tehran: Dadgostar. [In Persian]
24. Najafi-Abbrandabadi, A.H. (2024). "From Punishment to Torture", Preface In: Mousavi, Seyyed Abbas (2024). *Torture in the Criminal Policy of Iran, the United Nations and the Council of Europe*. Tehran: Dadgostar. [In Persian]
25. Nellis, A. (2021). *No End in Sight: America's Enduring Reliance on Life Sentences*. Washington, D.C.: The Sentencing Project.
26. Nobahar, R.; Alizadeh Tabatabaei, H. and Ayati, M.R. (2017). Categorical Prohibition of Torture: an Islamic Perspective. *Legal Research Quarterly*. 21(81), 163-190. <https://doi.org/10.22034/jlr.2018.113128> [In Persian]

27. Paciocco, D. (2005). When Open Courts Meet Closed Government. *Journal of Law and Social Policy*, 29(1), 385-418. <https://doi.org/10.60082/2563-8505.1084>
28. Poorbafrani, H. and Rahimi, R. (2016). A Comparative Study about Torture in Iranian Laws and the United Nations Convention against Torture. *The Judiciary Law Journal*, 80(93), 37-60. <https://doi.org/10.22106/jlj.2016.19858> [In Persian]
29. Quiroga-Garza, M. and Others (2023). Noxious Effects of Riot Control Agents on the Ocular Surface: Pathogenic Mechanisms and Management. *Frontiers in Toxicology*, 5 (5), 1-10 <https://doi.org/10.3389/ftox.2023.1118731>
30. Rodley, N. and Pollard, M. (2011). *The Treatment of Prisoners under International Law*. Oxford: Oxford University Press.
31. Razavifard, B. (2012). Efficiency and non-Efficiency of Imprisonment in International Criminal Law. *Criminal Law Research*, 1(1), 181-203. [In Persian]
32. Savari, H. and Ragheb, N. (2023). Margin of Appreciation Applying in the Light of Legal Schools and European Court of Human Rights Case Law. *Human Rights*, 18(1), 157-177. <https://doi.org/10.22096/hr.2023.554825.1482> [In Persian]
33. Simon, J. and Sparks, R. (2013). *Punishment and Human Rights; SAGE Handbook of Punishment and Society*. London: SAGE Publications Ltd.
34. Smit, D. and Appleton, C. (2019). *Life imprisonment: A Global Human Rights Analysis*. Harvard: Harvard University Press.
35. Taghipour, A. (2018). The Influence of Human Rights Law on the International Criminal Regime about Death Penalty. *Criminal Law and Criminology*, 5(10), 101-125. [In Persian]
36. Tahmasebi, J. (2024). *The Criminal Procedure*. Vol.3, Tehran: Mizan. [In Persian]
37. Van Dijk, P.; Van Hoof, F.; Van Rijn, A. and Zwaak, L. (2018). *Theory and Practice of the European Convention of Human Rights*. Cambridge: Intersentia Ltd.
38. Webster, E. (2019). *Dignity, Degrading Treatment and Torture in Human Rights Law: The Ends of Article 3 of the European Convention on Human Rights*. London: Routledge, Taylor & Francis Group.
39. Zamani, Gh. and Bagheri, F. (2012). The Necessity of Avoidance of Human Rights Violations during the Extradition. *Criminal Law and Criminology*, 3(5), 137-158. [In Persian]
40. Zamani, Gh. and Nesari, E. (2012). Challenges of the Sentence of Life Imprisonment from the Perspective of International Criminal Law. *Criminal Law Doctrines*, 9(3), 79-100. [In Persian]

Judgment of the European Court of Human Rights

41. A v. Russia (No.37735/09), Judgment of 12 November 2019.
42. Al-Adsani v. The United Kingdom (No.35763/97), Judgment of 21 November 2000.
43. Al-Saadoon and Mufdhi v. The United Kingdom (No.61498/08), Judgment of 2 March 2010.
44. Ananyev and Others v. Russia (Nos.42525/07 and 60800/08), Judgment of 10 January 2012.
45. A.P v. Slovakia (No.10465/17), Judgment of 28 January 2020.
46. Belyayev v. Russia (No.9967/06), Judgment of 17 October 2013.
47. Berliński v. Poland (Nos.27715/95 and 30209/96), Judgment of 20 June 2002.
48. Dembele v. Switzerland (No.74010/11), Judgment of 24 September 2013.
49. Federici v. France (No.52302/19), Judgment of 3 April 2025.
50. Fetisov and Others v. Russia (No.43710/07 and Others), Judgment of 17 January 2012.
51. Funke v. France (No.10828/84), Judgment of 25 February 1993.
52. Gäfgen v. Germany (No.22978/05), Judgment of 1 June 2010.
53. Georgiev and Others v. Bulgaria (No.51284/09), Judgment of 30 September 2014.
54. Gutsanovi v. Bulgaria (No.34529/10), Judgment of 15 October 2013.
55. Herczegfalvy v. Austria (No.10533/83), Judgment of 24 September 1992.
56. Horion v. Belgium (No.37928/20), Judgment of 9 May 2023.
57. Hutchinson v. The United Kingdom (No.57592/08), Judgment of 17 January 2017.
58. Ilievi and Ganchevi v. Bulgaria (No.69154/11 and 69163/11), Judgment of 8 June 2021.
59. Izci v. Turkey (No.42606/05), Judgment of 23 July 2013.
60. Jakóbski v. Poland (No.18429/06), Judgment of 7 December 2010.
61. Kadiķis v. Latvia (No.62393/00), Judgment of 4 May 2006.
62. Karachentsev v. Russia (No.23229/11), Judgment of 17 April 2018.
63. Kruslin v. France (No.11801/85), Judgment of 24 April 1990.
64. Kupinsky v. Ukraine (No.5084/18), Judgment of 10 November 2022.
65. Kurkowski v. Poland (No.36228/06), Judgment of 9 April 2013.
66. Mikheyev v. Russia (No.77617/01), Judgment of 26 January 2006.
67. Mursić v. Croatia (No.7334/13), Judgment of 20 October 2016.
68. Neshkov and Others v. Bulgaria (Nos.36925/10 and Others), Judgment of 27 January 2015.
69. Oliveira v. Portugal (No.78103/14), Judgment of 31 January 2019.
70. Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland (No.14234), Judgment of 29 October 1992.

71. Peers v. Greece (No.28524/95), Judgment of 19 April 2001.
72. Petrosyan v. Azerbaijan (No.32427/16), Judgment of 4 November 2021.
73. P.M. and F.F v. France (Nos.60324/15 and 60335/15), Judgment of 18 February 2021.
74. Pranjic-M-Lukić v. Bosnia and Herzegovina (No.4938/16), Judgment of 2 June 2020.
75. Raninen v. Finland (No.20972/92), Judgment of 16 December 1997.
76. Roth v. Germany (Nos.6780/18 and 30776/18), Judgment of 22 October 2020.
77. Sanchez-Sanchez v. The United Kingdom (No.22854/20), Judgment of 3 November 2022.
78. Selmouni v. France (No.25803/94), Judgment of 28 July 1999.
79. Semikhvostov v. Russia (No.2689/12), Judgment of 6 February 2014.
80. Shamayev and Others v. Georgia and Russia (No.36378/02), Judgment of 12 April 2005.
81. Shishanov v. The Republic of Moldova (No.11353/06), Judgment of 18 February 2015.
82. Shlykov and Others v. Russia (Nos.78638/11 and Others), Judgment of 19 January 2021.
83. Streicher v. Germany (No.40384/04), Judgment of 10 February 2009.
84. Svinarenko and Slyadnev v. Russia (Nos.32541/08 and 43441/08), Judgment of 17 July 2014.
85. The Sunday Times v. The United Kingdom (No.6538/74), Judgment of 26 April 1979.
86. Torkoly v. Hungary (No.4413/06), Judgment of 5 April 2011.
87. Tyrer v. The United Kingdom (No.5856/72), Judgment of 25 April 1978.
88. Vasilescu v. Belgium (No.64682/12), Judgment of 25 November 2014.
89. Vinter and Others v. The United Kingdom (Nos.66069/09 and Others), Judgment of 9 July 2013.
90. Zeynalov v. Azerbaijan (No.69460/12), Judgment of 10 September 2020.

